

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

Slægtsforskernes Bibliotek drives af foreningen Danske Slægtsforskere. Det er et privat special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Støt Slægtsforskernes Bibliotek – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug. Videre publicering og distribution uden for husstanden er ulovlig.

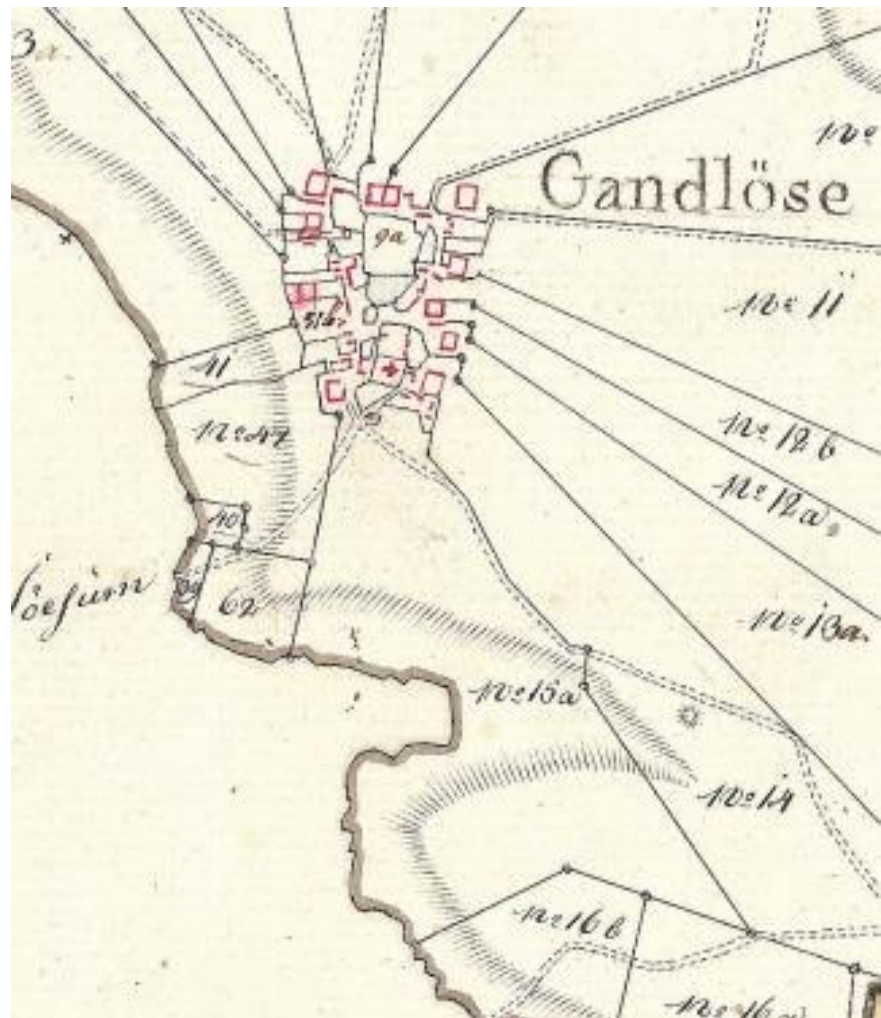
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Ganløse i 1700-tallet

Poul Hesbjerg

Indhold

FORORD	4
KORTMATERIALET	6
Ældste kort omk. 1700	6
Kort fra omk. 1766	7
Kort fra 1856	7
GANLØSE-EGNEN	8
LANDSKABET	8
Veje	8
Skove	8
Overdrev	9
Vange	9
Lergrave	11
Moser	11
Tofte	11
LANDSBYEN	12
Tidligere bebyggelser	12
Landsbyens struktur	12
Bygærdet	12
Forten	12
Gårdene	13
Ejendomsforhold	13
Middelalder	13
Efter reformationen	14
1700-tallet	14
Ejendomsforholdet på landsbasis	14
Indbyggertallet	15
Vornedskabet	15
Jagtgården	15
Bybrønden	16
Håndværkerhusene	16
Byhyrden	17
Landsbyfællesskabet	17
RYTTERNE	19
Truslen fra øst	19
Landmilitsen (1701-1730, 1733-1740)	19
Rytterdistrikterne	20
Rytterne i Ganløse	20
Ryttere og bønder	20
Stavsbandet indføres	22
Selveje til kongens bønder	22
SKOLEN	23
UNDERVISNING FØR REFORMATIONEN	23
Middelalderen: Skole i klosteret	23
UNDERVISNING EFTER REFORMATIONEN	23
Efter reformationen: Skole i kirkens våbenhus	23
Begyndelsen af 1600-tallet: Skole på Jagtgården	23
Op mod år 1700: Ganløses første skolehus	23
Undervisningen omkring år 1700	24
Frederik den 4.s kongelige skoler	24
Rytterskolerne	25
Rytterskoletavlen	25
Indretningen af rytterskolen	27
Instruksen til degnen	28
Om lærerens forhold, klokkerstriden	30
KROEN	32
Privilegiet	32

KIRKEN	33
Pietismen	33
Oplysningstiden	33
Kirkegang og konfirmation	33
Kirkebygningen i 1700-tallet	34
Uret	34
Kirkens indre	34
Lysekronen	35
LIVET I LANDSBYSAMFUNDET	36
Hoveriet	36
Udskiftningen	37
Modstanden	37
Den første udflytter, Søren Schytte fra Gladsakse	38
Den anden udflytter, unge Hans Jensen	39
De næste udflyttere, tre stakkels frederiksborgbønder	39
Tvangsflytningen	40
Fællesskabet ophører	40
Isak Sørensen	41
Jens Rasmussen	41
Endelig selvejere	42
Navnene Base, Undine og Rastad	42
Hele Ganløse udskiftes	42
Galgebakken	44
VANDMØLLER	44
Damvad	44
Hestetang	44
Kalkgravningen	45
Kilder	46

FORORD

Hvorfor vil jeg denne gang forsøge at fortælle om Ganløse i 1700-tallet?

Efter at have samlet, hvad jeg mener, der findes af lokalhistorisk stof, uden at dykke dybt ned i originaldokumenter og dyrke kildestudier i væsentlig udstrækning, har jeg i forskellige anledninger holdt en række foredrag om Ganløse.

Udgangspunktet har været mine undersøgelser omkring kirken, men der er kommet mange udløbere, så jeg har fortalt om

Ganløse kirkes historie

Rytterskolen

Ganløse fra boplads til parcelhusby

Dagligliv i Ganløse i renæssancen

Torpen, borgen, kongsgården, klosteret og universitetet i Knardrup

Mit problem har været, at jeg altid har haft for meget stof - eller jeg har talt for langsomt og dræbende kedelig - til at jeg nåede det inden for de par timer, folk normalt gider høre på det. Det var også det som skete sidst, da jeg holdt foredrag her.

Netop tiden efter renæssancen fik jeg kun omtalt meget overfladisk. Og da jeg (besynderligt nok) atter en gang fik opfordring til at fortælle, hvad jeg havde samlet tænkte jeg at der sikkert kunne laves en overskrift om 1700-tallet - eller det 18.århundrede - et udtryk som jeg i øvrigt synes er et problematisk, og som jeg altid forsøger at undgå. - For ikke at tale om titlen Ganløse i forrige århundrede. Idet mange mennesker i dag er holdt op med at skelne mellem sidste århundrede og forrige århundrede.

Men selvom 1700-tallet var en tid, som betød store forandringer både åndeligt og landskabsmæssigt, men som egentlig ikke har efterladt sig væsentlige spor i vor by.

Hvis vi skulle høre om bronzealder og jernalder kunne vi have talt om gravhøje og alle de arkæologiske udgravningerne, som jeg fortalte om sidst.

Hvis vi skulle se på middelalderen kunne vi tale om Kirken, Bastrup og Knardrup og der er jo mange ting at se på de to første steder.

Hvis vi havde sagt renæssance og barok er kirken fuld af spændende inventar fra den tid.

Og hvis vi havde sagt 1800- tallet er der mange gode historier at fortælle og ting at se - og vi har en del fotografier og mange skriftlige kilder.

Well, man siger ja til at fortælle, man laver en titel og først bagefter opdager man at man kunne have fundet mere naturlige skillelinjer end de to århundredskifter.

Ganløse under enevælden (1660 - 1848).

Eller Ganløse i rokokoens tid (1725-1790).

Eller Ganløse fra vornedskab (1702) over stavnsbånd (1733-88) til landboreformer (1776).

Det kunne have heddet Ganløse i pietismens tid (frem til 1746).

Ganløse i oplysningstiden (1760-1800).

Ganløse på Holbergs tid (1684-1754).

Ganløse efter Svenskerkrigene (1640-1720)

Eller man kunne have set længere ud i verden til den franske revolution (1789) og den amerikanske frihedskrig (1770).

Men jeg har altså besluttet at forsøge at begynde omkring 1700 og slutte ved næste århundredskifte.

Apropos århundredskiftet, så var det formodentlig de færreste danskere, som nytårsaften år 1699 var klar over at Danmark gik ind i 1700-tallet. Man var nemlig vant til at bruge en anden kalender, men denne dato havde man på kongeligt bud indført en ny kalender. Det var den Gregorianske kalender, som man officielt gik over til. - Den var ganske vist indført allerede af Gregor d. 13 i alle katolske lande i 1582. Men i de protestantiske lande holdt man endnu i mere end hundrede år fast ved den gamle julianske kalender, indtil enevoldskongen tog en rask beslutning ved århundredskiftet. Det betød at februar måned det år kun havde 18 dage - og at året blev rykket en halv snes dage fremad. Dette gav flere forviklinger bl.a. blev bønderne knotte over at bøgen var sjældent sprunget ud den første maj, når man skulle ride sommer i by.

KORTMATERIALET

Hvis vi vil se på egnen heromkring kunne vi jo begynde med at undersøge det kortmateriale, der findes. Desværre er de matrikelkort, som findes over Ganløse ikke så gamle som mange af de øvrige landsbyers heromkring. Det ældste af den slags er fra 1803 og altså ikke fra 1700-tallet, selvom vi vel må regne med at ikke meget er ændret siden århundredskiftet.

De ældste kort - jeg i øvrigt har kunnet finde - er Ganløse er tegnet med, men kortet foregiver ikke den store nøjagtighed vedr. veje m.v.

Ældste kort omk. 1700

Et af de ældste af den slags er Erik Pontoppidans Danske Atlas som er noget af det ypperste, som den tid kunne frembringe, men som da ikke er så detaljeret at det fortæller os noget væsentligt nyt. Kortet er fra omkring 1700. Naturligvis er kirkerne dengang som nu de faste fikspunkter i landskabet. Vi finder Ganløse og Slagslunde, Kirke Værløse, Måløv, Veksø og Stenløse kirker. Desuden ser vi Knardrup Kirkesø, hvor der ikke ligger nogen kirke i 1700-tallet, men det gjorde der op gennem middelalderen. Men det er en anden historie, -en historie om borgen, kongsgården, klosteret og universitetsgården i Knardrup.

Men bemærk forøvrigt, at vejen til Ganløse dengang gik syd og vest om Kirkesøen.

Desuden lå der stadig i 1700-tallet den store Borup Sø øst for Knardrup - der hvor Bogø med Bogøgård i dag ligger.

Længere sydpå lå Bringe mose, som er resterne af det, som i middelalderen var Puge Sø.

Øst for mosen ligger landsbyen Bringe, som blev nedlagt, da Værløse Flyveplads blev etableret, vistnok i slutningen af 1920-erne. Over dette område går der vej fra Måløv forbi Bringe til Kirke Værløse.

Korsvejen kan vi finde, selvom vejen fra Knardrup dengang gik vest om Kirkesø og derfor mødte Bundsvej mere østligt. Fra korsvejen gik oldtidsvejen ned til vadestedet i Ganløse Bund, hvor senere Bundsbro blev bygget sidst i 1700-tallet. Der er stadig minder fra den 1700-talsbroen. De 15 stensøjler som står på nordsiden af vejen stammer fra den gamle Bundsbro, Nogle af stenene har et firkantet hul i siden. Det er sikkert de pæle, som har båret broens rækværk. Endog årstallet for broens opførelse kan læses, 1772 står der på siden af en af stenblokkene. - Ikke så mærkeligt, for netop på denne tid begynder kørsel i vogn at blive mere almindeligt, hvorfor mange broer måtte sættes i stand efter en forfaldsperiode i slutningen af middelalderen.

Det ser ud, som om korttegneren ikke udforsket området nord for Ganløse særlig grundigt. I hvert fald savnes vejene mod Hessel (Slagslundevej), Bastrup (Lyngvej) og Nyvang (Farumvej). Muligvis har disse veje dengang været så ubetydelige stier, at de ikke var værd at medtage. I hvert fald burde Lyngvejen have været med. Det er en oldtidsvej.

Muligvis skyldes det også, at vejen mellem København og Slangerup på den tid var en vigtig færdselsåre. Dengang var Købstaden Slangerups betydning jo ganske betydelig. Vejen førte over Ballerup, Måløv, Knardrup, Ganløse og Slagslunde.

Så tidligt som 1605 blev Peder Ågesen fritaget for at svare gæsterihavre på grund af den fortæring kongens mænd nød hos ham, når de kom dertil.

Muligvis på vej til Slangerup skriver Alex Wittendorf i sin disputats: Alfarvej og kongevej.- Der kunne i øvrigt også være den mulighed, at kongen og hans mænd var på jagt. - Herom senere.

Mod Slagslunde kom man jo også dengang kun ad en omvej. På kortet er Kloddemoseløbet og Klokkekildeløbet hæftet sammen. Men er tydeligt, at man måtte finde det bedste sted at komme over vandet. Det var ved Hessel. Navnet Præstebro må vel stamme fra tiden efter 1561, hvor Ganløse sogn kirkeligt blev degraderet til et annekssogn under Slagslunde sogn.

Kort fra omk. 1766

Også på det næste kort fra 1766 ser det ud som om man ikke har været nord for Ganløse. Eller har man brugt kortet fra før til forlæg - eller et fælles kort.

Der er tegnet nogle huse i Ganløse foruden kirken, men det må vel nærmest betragtes som en signatur for en landsby.

Vejen fra Knardrup går stadig vest om Kirkesø.

Den prikkede linje viser formodentlig amter og herreder. Ganløse ligger i Ølstykke Herred, Mens Ølstykke ligger i Frederiksborg Amt. Dette forhold får betydning for udskiftningen skal vi senere se.

Kort fra 1856

Det næste kort er betydelig nyere, men viser, skønt mere detaljeret, at Damvadvej, som var vist på de ældre kort åbenbart ikke er farbar eller er glemt.

GANLØSE-EGNEN

LANDSKABET

1700-tallets Danmark var for størstedelen et naturlandskab, hvor den dyrkede jord lå som tusindvis af øer. Som centrum i de dyrkede arealer lå landsbyerne, som bestod af mellem ti og tyve gårde, der som en tæt koncentration af lave gårde lå tæt samlet - ofte omkring et gadekær. Mest markant i landsbyen var kirken, som med sit store tårn hævede sig over de lave stråtækte gårde.

Grænselinjen mellem kultur og natur var uskarp og umærkelig. Rundt om på agrene stod der enlige træer, trægrupper og kratbevoksninger, der gav skygge til kreaturerne og også en smule foder, når jorden lå brak. Men frem for alt var det et landskab, der var præget af vand. Åer og vandløb fulgte deres naturlige bugtede forløb, og de blev sjældent oprensede, hvilket medførte regelmæssige oversvømmelser af den omliggende jord i forårsmånederne.

Kulturlandskabet var oversået med damme, kær og småmoser, hvor landbefolkningen hentede så uundværlige fornødenheder som tørv, tagrør og gærdemateriale. Betydelige dele af jorden stod under vand i vinter og forårsmånederne, men det var begrænset, hvad landsbyfællesskabet kunne enes om af gravning og oprensning af afledningsgrøfter. Menneskene måtte leve med de lysende og glitrende vandflader, der om foråret forsinkede pløjningen og såningen. I sommernætterne og sommermorgenerne lå mosekonebrygget tæt overjorden og om efteråret gik tåge og gus gennem marv og ben og hjalp døden med at tage sin told blandt samfundets svageste: de yngst og de ældste.

Veje

Mellem landsbyerne og ind til købstæderne snoede vejene sig som tynde striber.

De lå, hvor de altid havde ligget, som jordspor, der nødtørftigt blev holdt farbare ved, at de værste huller fra tid til anden blev fyldt op med et læs grus og sten. De fulgte terrænet og om muligt vandskellene. De undgik omhyggeligt vandløb og vådområder, og de løb lange omveje, hvor bakker gjorde kørselen tung for bæster og vogne. - Det vigtigste var at komme frem. Tiden betød mindre.

Skove

Ude i landskabet lå skovene. Skovbund og underskov gav græsning for heste og køer og mange steder gik svinene endnu på olden og åd sig fede i bog og agern.

Skoven var en uundværlig del af livsgrundlaget. I skoven hentede bonden bygningstømmer, træ til redskaber, gærdestave m.v. - og brænde til ovnen, men i mange perioder måtte træ betales dyrt, da det jævnligt var en mangelvare.

Skoven var en anden end i dag. Stensatte skovdiger var sjældne og grænsen mellem agerland og skov var ikke skarpt markeret i landskabet. I gode år pløjede man sig ind på skoven, men i dårlige åringer lod man de yderste jordstykker springe i skov igen.

Rastad skriver, at vi i Ganløse har en slags Nordsjællandsk fastlandsklima, og at jorden er så god, at så snart man opgiver at dyrke et stykke jord, spirer der skov op. Dele af både Ganløse Eged og Ganløse Ore har én gang eller flere været opdyrket af Ganløses 20 bønder. I gode tider med fremgang opdyrkede man, og i år med sygdom og død blandt bønder, heste eller kvæg blev de igen opgivet.

Skoven selv var åben, med kratområder og små engstykker. Samtidig var det en blandingsskov. Nyplantning var et ukendt begreb. Den voksende som den kunne og ville, afvekslende med eg og bøg, elm og el, naur og lind og vildæble, alk, pil, løn og røn. Nåletræer fandtes ikke, men krat af hassel og tjørn og el var almindelige.

Trods sin rige afveksling var skoven dog ud fra en forstmæssig betragtning en ødelagt skov. Landsbyens behov for træ åd ubønhørligt skovene.

Men også andre gjorde krav på skovens materialer. Til et enkelt af flådens linjeskibe skulle der fældes mere end 2000 fuldvoksne egetræer. Og var der først slået hul i skoven var dens vækstbalance ødelagt og havde vinden fået frit spil, var skaden uoprettelig.

Ved 1700-tallets slutning var skovarealet faldet til fem procent af landets samlede areal, eller halvdelen af, hvad det er i dag efter næsten to hundrede års fredsskovpligt og intensiv plantning.

I midten af 1700-tallet var kronens skove i Nordsjælland således i en så sørgelig forfatning, at den daværende overjægermester C. C. von Gram indså, at der måtte gøres noget drastisk for at få skovene på fode igen, så de atter kunne præstere en træproduktion. Der var i virkeligheden ved at blive regulær træmangel i Danmark, hvilket dengang var lige så alvorligt, som hvis vi i dag skulle mangle olie, eller gas.

1764 Gav kongen sin godkendelse til at der blev sat en række foranstaltninger i gang, for at forbedre træproduktionen i statsskovene. Som leder af arbejdet blev indkaldt Johan Georg von Langen (1699-1776).

Før von Langens tid fornyedes skovene næsten udelukkende ved selvsåning, hvorefter man fældede, hvad naturen bød. Von Langen var af den opfattelse, at dersom skovenes produktion skulle sættes i vejret måtte man gå over til at benytte systematiske blandingskulturer, hvor man ved anvendelse af forskellige træarter skulle sørge for, at disse støttede hinanden og udnyttede jorden mest muligt.

Det var iøvrigt von Langen, som indførte nåletræerne. Gran fyr og lærk fandtes ikke i de danske skove før von Langens tid.

Von Langen inddelte også skoven i rektangulære afdelinger, nyplantninger blev hegnede mod vildtet og der sattes markeringssten i hjørnerne af afdelingerne. Flere af disse afdelingssten kan vi i dag genfinde i Ganløse Ore.

Overdrev

Vigtigst var overdrevene omkring det dyrkede areal. Husdyrholdet var en livsbetingelse. Ernæringsmæssigt var samfundet afhængigt af dyrenes kød og mælk - og landbruget af deres huder og trækraft og dyrenes gødning var samtidig jordens eneste næringstilskud i det ensidige kornbrug. Der var godt nok græsning på tofterne omkring landsbyens gårde og på engområderne, hvor vinterfoderet blev hentet og på de jorder, der lå brak eller var afhøstede, men det vigtigste græsningsområde var overdrevene.

Vange

De dyrkede jorder omkring landsbyen var ikke regelmæssige parceller med lige sider og rette vinkler, plane af pløjning, harvning og tromling - og med korn, hvor det ene aks ikke var til at skelne fra det andet. Jorden bar præg af, at den både skulle være under plov, oftest to år ad gangen - og derpå ligge brak året efter, udlagt til

græsning. Derfor pløjede bonden ikke dybt. Vækstlaget, der skulle give føde til kreaturerne i brakperioden, skulle jo nødtødt ødelægges. Planeringen af det dyrkede areal var endvidere ikke nogen let sag. I sig selv var det uhyre arbejdskrævende og det forudsatte, at landsbyfællesskabet kunne blive enigt om indsatsen. Endvidere var de kuperede jorder simpelt hen en betingelse for afledning af skadeligt vand i et agerbrug, hvor dræning i moderne forstand var et ukendt begreb. I stedet blev de enkelte jordstykker pløjet under hensyntagen til terrænets fald, for at lette afledningen af vandet mest muligt. Oldtidshøjene havde normalt faet lov til at blive liggende, hvor de lå. De var arbejdskrævende at pløje og grave væk, og man vidste jo aldrig, hvordan de underjordiske ville reagere på at blive forstyrret.

Som det var almindeligt ved landbruget på det meste af Sjælland på den tid, brugte man trevangsskift mellem markerne. Den ene vang blev brugt til rug, den anden til byg og den sidste lå brak, så den kunne bruges til dyrefold. Undertiden såede man ærteplanter og i 1700-tallet (?) begyndte man desuden at så kløver. De tre vange var

- Ourevang (Orevang) øst og nordøst for byen
- Bundtz Wang (Bundsvang eller Bondsvang) mod syd og sydøst
- Egetz Wang (Egetsvang) mod nord. Dels i retning af Ganløse Eged og dels helt frem til Bastrup sø.

Vangene var indhegnede med lange hegn, der strakte sig som lave stensatte jordvolde med levende hegn, så langt øjet kunne række fra bygærdet over de dyrkede marker, ned over moser og enge og op over højlandet igen.

Hver af disse vange var igen delt i et stort antal åse, der igen indeholdt et forskelligt antal agre, landbrugets mindste dyrkningsenhed. Inden for en ås var plovfurernes retning den samme, men ofte forskellig fra naboåsens. Denne inddeling af vange i åse havde bl.a. til hensigt at skabe en nogenlunde ligelig fordeling af de forskellige jodbundstyper på de enkelte brugere, idet hver gård næsten altid havde mindst en ager i hver ås. Grundlaget for dette er formodentlig, at hver gang, man inddrog nyt land til opdyrkning af fællesskabet, har man forsøgt at fordele den ny jord ligelig og retfærdig. - Man kunne endog forestille sig, at det er sket ved lodtrækning.

Dette gjaldt god jord, dårlig jord, tørveskær, rørskær osv.

I dag kan vi f.eks. se en reminiscens af denne fordeling i lange smalle jordstrimler, når vi passerer de mange spejderhytter i sydkanten af Ganløse Ore. Deres tætte beliggenhed og lange smalle grunde vidner om de lodder, som ganløsebønderne havde fordelt ligeligt til tørveskær og kartoffelmarker.

Men ulempen ved denne opdeling i lange smalle agre var naturligvis, at den enkelte brugers jord blev splittet op i et stort antal smålodder, spredt ud over hele bymarken, hvilket - trods det demokratiske retfærdighedssynspunkt - set med nutidens øjne må have været meget upraktisk for det daglige arbejde i marken, hvor pløjning, gødskning, såning og høst optog en væsentlig del af bøndernes tid.

Markerne var desuden ikke ensartede og jævne som i dag. Overalt var der små søer og kær på den lerede jord omkring byen. Dem pløjede man udenom. Ligeså med de mange spredte sten, hvoraf nogle var så store at man havde navngivet dem (f.eks. Hvilestenen og Axelbjergsten).

Lergrave

Ude blandt agrene lå lergravene, som man brugte, når væggene skulle fornyes, eller der skulle laves nye potter og krukker, og ved moseområderne lå rørskæret, hvor man i isvinteren kunne skære tagrør.

Moser

I moserne lå også tørveskærene (jf. tørvegravene i Oremosen), som man var afhængig af til opvarmningen, idet brændesankningen i skovene på overdrevet sjældent slog til. Ja, hvis det gik helt galt, kunne det blive nødvendigt at fyre med tørret gødning.

Tofte

Toften havde sin særlige betydning. Den lå lige uden for bygærdet, og det var den bedste jord, som også blev gødet og behandlet bedst. Fra de ældste tider var toften dyrket af gården, og var således ”moderjorden”, efter hvilken al jord blev fordelt. Selv om denne særlige egenskab ved toften var gået af brug, da vore ældst kendte matrikel blev udfærdiget, så er toften alligevel en meget vigtig kilde til at identificere gårdens beliggenhed, idet dette jordstykke stødte direkte til gården.

Dette kan se i de gamle matrikeloptegnelser, som giver oplysning om, i hvilken rækkefølge man dyrkede de forskellige agre. Dette kan så sammenholdes med oplysningerne om en særlig betydningsfuld ”ås”, nemlig toften, som fortæller om gårdenes indbyrdes beliggenhed.

LANDSBYEN

Tidligere bebyggelser

Både i Orevang og i Egedsvang finder man en ås, der kaldes for Gamletofte ås, hvilket kan bekræfte den teori, at der engang har ligget en bebyggelse på disse steder og at Ganløse by er opstået ved sammenlægning af flere mindre bebyggelser.

Landsbyens struktur

Medens inddelingen af landsbyjorden i agre og åse, som jo var et levn fra en fjern fortid, forsvandt næsten på én gang med den store udskiftning i slutningen af 1700-tallet, så lå derefter det meste af landsbyen Ganløse tilbage som et minde om en tid, da trevangsbrugets fordelingsmønster næsten forudsatte en sluttet byform.

Takket være den særlige udskiftning, som skete - stjerneudskiftningen - blev byens oldtidsstruktur nemlig bevaret helt op til vor tid.

Derfor er Ganløse jævnlige blevet brugt som et skoleeksempel på, hvordan en landsby var indrettet før udskiftningen - Både fordi gårdenes placering og nogle elementer i landsbyens opbygning stadig eksisterer - eller i det mindste eksisterede nogenlunde velbevaret indtil de store udstykninger begyndte i slutningen af 1960-erne. Det er os, som i de sidste 30 år har ødelagt dette ældgamle mønster.

Bygærdet

Mellem toften og gårdene lå bygærdet, som skulle holde vilde dyr og ufredsmænd ude og husdyr og småbørn inde. Ind i byen kom man kun gennem leddene, som man havde pligt til at lukke omhyggeligt efter sig. Dette er i øvrigt grunden til, at vejene, der fører til Ganløse løber sammen i begge ender af bygaden. - Nede ved skolen og oppe ved kroen. - Her lå nemlig leddene. Muligvis har der disse steder ligget en lille daglejerhytte, hvor beboerne havde ansvaret for at vogte leddet.

I 1700-tallet ses, at der er kommet et ekstra led i bygærdet, hvor Farumvej møder Østergade.

Forten

I byens midte lå dengang - som i dag - fortens med gadekæret. Forten var byens fællesseje og tjente en række fælles formål. Her opholdt byens kreaturer sig om natten, når de ikke var i stald. Her græssede ungkreaturer, her var byens vaske- og branddam. Her blev vognene kørt ud, når fjælene var ved at sprække i sommervarmen, og her samledes byens ungdom i sommeraftnerne.

Fra gammel tid gjaldt en bestemmelse om, at der ikke måtte bygges på fortens. Denne bestemmelse, der stammer helt tilbage fra Valdemar den Stores tid, da de gamle landskabslove blev til, blev dog i det lange løb ikke overholdt helt alle steder, og man finder kun sjældent eksempler på helt åbne forter.

Fra landsbyvedtægterne fra 1600-tallet ved vi således, at stykker af fortens kunne lejes ud til gårdmændene, uden at det dog kunne blive deres faste ejendom.

Ringvejen omkring fortens, som jo er kommunikationsforbindelsen mellem gårdene kaldes fortovet. På oldnordisk betyder tå eller tov nemlig ”vej”- altså vejen om fortens.

Nogle steder kunne man også kalde den for gaden, et udtryk som sikkert også omfattede de øvrige brede vej linjer, som i tiden løb var blevet trådt af kvæget på deres vandring ud og hjem. På disse, - ofte meget brede - fædrifter, som jo var fælleseje, kunne der sagtens blive plads til et håndværkerhus eller husmandshus, og sådanne gik ofte under betegnelsen ”gadehuse”.

Arent Bernsen skriver i ”Danmarks og Norges frugtbare Herlighed” fra 1656 at Gadehuse er 'små ringe huse og værelser', som er bygget på bøndergårdens grund og ligger ved gaden eller landevejen mellem landsbyerne. De har ingen jordtilliggende

”uden undertiden en lille kålhø, som dog gemenligen under gårdsens grund er hørende”.

Det var derfor håndværkere og arbejdere, der beboede disse huse. Til et gadehus hørte ingen jord, højst en lille kålgård, så beboerne måtte enten ernære sig som håndværkere eller som daglejere på de store gårde. Men den slags mennesker var jo også temmelig uundværlige i landsbyen.

Den del af forten, som ligger mod nord, op mod det tidligere posthus og bank (også meget betegnende kaldt ”pengepagoden”) var blegehøve. Det tidligere posthus, hvor Børge Post engang residerede hed netop Blegehøvehus. I denne ende af forten kom der formodentlig mest sol, så her bredte konerne deres nyvævede hørlærred ud til blegning. Det skulle jævnlige gøres vådt i kæret for derpå på ny at blive bredt ud i solen til blegning, så det grå lærred kunne blive rigtig hvidt.

Gårdene

Uden om forten og gaden, i en næsten sluttet kreds, lå gårdene.

Gårdene var efter 1500-tallet ændret fra træbygninger til bindingsværk, lerklining og stråtag. En af årsagerne var mangelen på træ som bygningsmateriale.

I 1600-tallet har gården formentlig fået en nogenlunde endelig form, hvor man byggede længer op om en gårdsplads. Hvis der ikke var længer nok erstattede man med et plankeværk eller et vidjehegn, således at der kun var adgang gennem gadeport. Porten var oftest delt, så den kunne give adgang for den daglige trafik, mens den åbnedes helt, når køretøjer skulle passere.

På vor egn var beboelseslængen langt mod nord. Rastad skriver, at alle gårde lå med samme bredde mod gaden. ca. 120 alen (75 m), men det ser ikke sandsynligt ud, hvis vi skal anbringe de 20 gårde i byen, selvom nogle er sammenbyggede. Det halve lyder mere sandsynligt.

Hvis man ser på det ældste matrikelkort, hvor gårdene er indtegnet, men som desværre ikke er ældre end 1808, ses det tydeligt, at Ganløse oprindeligt har bestået af to næsten parallelle gårdrækker, der mod nord er forbundet ved en dobbeltgård (Jagtgården), mens kirken lukker byen mod syd. Denne form vil man ofte finde omtalt som en rundby.

Ejendomsforhold

Middelalder

I middelalderen har gårdene i Ganløse kun i meget sjældne tilfælde været ejet af bønderne selv. Før 1300-tallet kan vi forestille os at det har været Hvideslægten, som

har været ejer af de fleste af byens landbrugsejendomme. Muligvis er flere af dem, som det ofte skete dengang, efterhånden blevet overdraget til klosteret i Slangerup som erkendigheder for sjælemesser og lignende. Da kronen overtager Hvidernes godsbesiddelser efter 1289 er den resterende del af byen således kommet under kongelig administration indtil der oprettes kloster i Knardrup (fra 1326? -1343), hvorefter byen har været ejet delvis af Slangerup og delvis af Knardrup Kloster.

Således har såvel kirken som klostrene heromkring haft en stor indflydelse på livet i byen.

Efter reformationen

Efter reformationen, hvor den katolske kirkes tidligere kirke-, kloster- og godsbesiddelser overgik til kronen, er hele Ganløse By også kommet i kongens eje.

En kort periode på 28 år (1539 - 61) overdrager kongen Knardrup Kloster og klosterets tidligere besiddelser i Ganløse til Københavns Universitet. Det drejer sig først og fremmest om kirken. Desuden får universitetet 8 af gårdene i Ganløse, - altså lidt under halvdelen af byen. Derfor kan vi forestille os, at professorerne jævnligt har været på besøg i byen for at tilse deres ejendomme og tage stilling til rimeligheden af udgifter til reparationer og fornyelser på gårdene, medens kongens embedsmænd har stået for inspektionen af den del af byen, som tidligere havde hørt under Slangerup Kloster.

1700-tallet

Efterhånden ser det ud til at Universitetet har mageskiftet eller solgt de alle sine gårde, således at man kun beholdt kirken.

I forbindelse med Frederik d. 2.s sammenlægninger af jagtdistrikter er i hvert fald Jagtgården blevet mageskiftet med Universitetet - formodentlig i 1577. Sandsynligvis er de øvrige fulgt med ind under Københavns Slots forvaltning.

I 1668 må Frederik d. 3. imidlertid sælge eller pantsætte 8 af sine gårde. Disse bliver således velhavende borgeres eller godsejeres ejendom.

I 1688 ejedes en helgård og en halvgård af rigsadmiral Bielcke til Edelgave, 3 gårde ejede af Hans Nansen (søn af den kendte københavnske borgmester) og en gård ejedes af borgmester Laurits Christensen i København.

1692 ejede kongen 14 af gårdene (heraf var de 8 udlagt som ryttergårde, mens de tre nævnte borgere stadig var ejere af de øvrige).

I 1718 har Frederik d. 4. tilbagekøbt de fleste gårde i forbindelse med udlægning af ryttergårde i rytterdistrikterne, således at næsten hele byen (bortset fra halvanden gård under Edelgave) i 1700-tallet var kongens ejendom, hvor bønderne sad som fæstere.

1761 kommer også denne sidste halvanden gård fra Edelgave ind under kronen.

1767 fik de fleste af gårdene i Ganløse selveje, - mere herom siden.

Ejendomsforholdet på landsbasis

Man regner med, at omkring år 1700 var der omkring 46.500 gårde i Danmark, men kun ca. 2.000 bønder ejede deres egen gård (700 af dem på Bornholm). Kongen

havde ca. 1.500 bøndergårde, 6.000 gårde var underlagt kirker, lærde skoler, hospitaler o.lign., og de sidste 37.000 ejedes af godsbesidderne.

Indbyggertallet

Ifølge Skrubbeltrangs undersøgelser skulle der i Ganløse bo 68 ægtepar i år 1700.

Heraf skulle 31 være gårdmænd og 33 være husmænd. - Jeg gætter på at Knardrup er medregnet, således at der skal trækkes en halv snes gårde fra tallet.

I år 1771 er der 99 ægtepar i Ganløse.

Heraf skulle 32 være gårdmænd og 66 husmænd. - altså en fordobling af husmændenes antal.

Vornedskabet

Vornedskabet blev ophævet 1702 (for alle som blev født efter hans magtovertagelse).

Det var en middelalderlig retstilstand på Sjælland og Lolland- Falster, som havde sin oprindelse i, at bønder kunne vornes (værnes) af en herremand eller kongen. I praksis kom den til at betyde at den mandlige bondebefolkning ikke måtte forlade godset og var pligtig til at overtage en fæstegård eller et husmandsbrug. Reglen blev først lovfæstet i Chr. d. 5.s Danske lov.

Jagtgården

En af de gårde, som universitetet fik overdraget, var byens formodentlig største gård, en dobbeltgård, som lå lige nord for fortjen.

Da den jagtglade Fr. d.2. (1559-88) besteg tronen foretog han imidlertid en del mageskifter med henblik på at etablere et stort sammenhængende jagtareal i Nordsjælland.

Og skønt Jagtgården sammen med de øvrige gårde i Ganløse kort efter reformationen var blevet foræret til Universitetet, blev den nu - allerede 22 år efter - mageskiftet, så den kunne indgå som en af de 5-6 bøndergårde, der blev indrettet til kongelige jagtgårde, hvor kongen med sit følge kunne overnatte hvis en jagt trak ud til sent på aftenen.

Fra julen 1577 har vi det første bevis på, at kongen har fået indrettet en gård i Ganløse, sådan at hans folk har kunnet bo her. En hel række kongebreve fra den 23. og 24. december er nemlig dateret Ganløse.

Det ser ud til, at det er første gang, at kongen tager ophold her, idet det første brev går ud på, at Nilaus Jensen i Ganløse indtil videre må købe Vi læst rostokøl afgiftsfrit i København (dvs. 12 tønner à 124 liter, der i dagens Danmark svarer til knap 149 kasser øl - af den bedste). Øllet skulle bruges til udskænkning for kongen og hans jægere under deres ophold på gården

Efter denne tid kommer Jagtgården til at indtage en særstilling mellem de øvrige bøndergårde.

I Hans Jensen tid har Frederik d. 2. i hvert fald yderligere to gange opholdt sig i nogle dage på Jagtgården i Ganløse, idet 3 kongebreve fra august 1581 er dateret ”på jagten i Ganløse” og 5 breve fra august 1584 er dateret ”Ganløse”. Men sandsynligheden

taler vel for, at kongen også har opholdt sig her ved andre lejligheder, hvor han ikke har brugt tid på at skrive breve.

På flere måder har beboeren af Jagtgården sikkert haft både fordele og ulemper af de kongelige besøg. Til fordelene hører retten til at købe og sælge afgiftsfrit tysk øl, som jo regnes for det fineste (jf. at vi stadig taler om ”pilsner” (nu tjekket) og ”bajere”).

I et brev til lensmanden på Københavns slot kaldes fæsteren ikke Hans Jensen, men Hans Tyskøl, så han har sikkert haft gode indtægter af ølhandelen.

Muligvis kunne der i dette ølsalg ses en sammenhæng med kroens privilegium fra 1688.

Efter 1688 vides i øvrigt, at Jagtgården var fæstet af en skov- og sognefoged, Hans Willumsen.

Han var en velhavende og anset mand i sognet. Gang på gang ser man ham opført som fadder i kirkebøgerne, også hos de mindre bemidlede børn i sognet (var han særlig godgørende, eller kan dette mon have en anden baggrund ?- man kan jo gætte).

Ved skiftet efter hans død i 1728 ser man i hvert fald, at han var en særdeles velhavende mand. Man får at vide, at Jagtgården havde 18 tønder hartkorn og bygningerne var 90 fag. Det var således en meget stor gård. Der var desuden et smedehus på 12 fag og 3 andre huse, som var lidt mindre. Sidst, men ikke mindst var der et 8 fag højt hus på grunden. Det må vel være det gamle kongelige jagthus med værelser for de høje herskaber. Det er vurderet lavt, så det har nok været temmelig forfaldent. På det tidspunkt var de kongelige jagter jo flyttet nærmere slottene.

1767 frikøbes Jagtgården fra ryttergodset, ligesom de øvrige gårde i byen, og efter den tid ser det også ud til at Jagtgården indgår helt på linje med byens øvrige gårde.

På Frederiksborg Slot står i øvrigt et prægtigt renæssancebord, som skal stamme fra den kongelige Jagtgård i Ganløse. Den svære bordplade bæres af fire vildmænd, som kan minde om dem i rigsvåbenet.

Bybrønden

Ud over gadekær og blegedam var bybrønden af største vigtighed. Den sidste bybrønd lå neden for Ganeshøj og Hundshøj, hvor en kilde kom frem fra bakkerne. I dag ligger den på kroens parkeringsplads. Men op gennem tiden (matriklerne fra 1600 og 1700-tallet) fremgår dog, at gårdene også har egne brønde, men sikkert med ringere vand end kildevandet ved bybrønden.

Håndværkerhusene

Ikke alle beboere i Ganløse var imidlertid bønder. I de små jordløse huse, gadehusene, boede håndværkerne. Det har formodentlig først og fremmest været i de små huse langs Østergade, ind mod fortjen, at håndværkere og daglejere har haft deres hytter.

I 1787 var der således 2 hjulmænd, 1 tærskemænd, 2 huggere, 1 blegemand (som må have passet tøjet, som lå på bleg), 1 væver, 2 skomagere, 2 skræddere, 1 spinderske og vigtigst: 2 smede, (for smedens bolig var det en regel, at hans hus skulle ligge langt fra stråtagene - og i øvrigt helst i nærheden af gadekæret).

Hundrede år tidligere (1680) nævnes også en svertemand (dvs. farver) og en byhyrde.

Byhyrden

Byhyrden var ansat af hele byen og fik en løn, som bestod af husly, fødevarer og penge. Var hyrden ugift, boede han vel som regel på omgang hos bønderne, men var han gift havde han ofte et lille hyrdehus, som enten lå på byens gadejord eller det lå ved byledet, så hyrden samtidig kunne påtage sig hvervet som ledvogter.

Fra markbogen fra 1682 ved vi, at der på gadejorden i Ganløse stod et hus

3 vægrum stort, som samtlige bymænd haver opbygget, hvor udi bor deres hyrde, som tager vare på deres kvæg. Hyrden ved navn Hans Persen.

Landsbyfællesskabet

Vi kender jo godt lidt til landsbyens sociale hierarki. Gårdmanden vurderes efter hartkorn og slægtskab. Under ham står husmanden, så karlen og pigen. Præsten står over degnen, som er finere end landarbejderen osv.

Imidlertid må det ikke glemmes, at i det meste af 1700-tallet fandtes ikke selvejere i byen. Alle gårde var fæstegårde.

Den største og fineste gård er Jagtgården, og man kunne måske forestille sig, at jagtgårdsfolkene til daglig skilte sig ud fra de øvrige ganløsebønder. Ganske vist lå der en forskel deri, at vi ved, at de holdt huslærer til børnene, men det ser ud til at også andre af byens børn fik lov til at deltage i undervisningen. Og de fleste landboere kunne jo hverken læse eller skrive. Men familien adskilte sig nok ikke væsentligt i dagligdagen, selvom der var præster i jagtgårdsfolkernes familie, så var der også husmænd, håndværkere, degne og sogneryttere ligesom i så mange andre familier.

Det har nok været svært ved at finde et egentlig classeskel i den gamle landsby, men enkelt personer har vel kunnet skille sig ud af den ene eller anden grund.

Vi ser det samme overalt i 1600- og 1700-tallet. Præstens søn bliver gårdmand, gårdmandens søn bliver præst, sognefogedens søn bliver skrædder, degnen fæster en gård og bliver tillige gårdmand, gårdmandsenken gifter sig med huggeren og huggeren bliver gårdmand. Ja, selv en så berygtet person som ridefogeden bliver gårdmand, og alt tyder på at han falder endda særdeles godt til i landsbyen.

Der gav formodentlig en vis demokratisk holdning. Således også med Oldermændene. Hver landsby havde en oldermænd, og hvervet gik demokratisk på omgang mellem gårdene rundt med solen. Oldermændene skulle forestå beslutninger om landbruget, tilse at leddene var lukket om aftenen. - Oldermændene var formand for bylauget, som kunne dømme sine medlemmer for forskellige forseelser. Dommene gik i øvrigt ofte ud på, at der skulle gives øl eller brændevin til fællesskabet.

Også i fordelingen af jorden var der en form for demokrati. - Det var almindeligvis en regel, at hver af byens bønder havde mindst lige så mange agre, som der var åse i bymarken, og ofte mange flere, afhængig af antallet af agre i åsen. Tit ser man også, at agrene i åsen var fordelt i en bestemt rækkefølge for visse gårdes vedkommende, men ikke for alle. Man kunne ofte se, at en bestemt gårdmand i byen havde de

samme to mænd til naboer i alle åsene. Man kaldte de bønder, der således pløjede og såede side om side for ”renbrødre”, idet ren betyder det samme som ager.

I Ganløse ses, at renbrødrene næsten altid var naboer to og to, samtidig med at de også var naboer i byen. I nogle tilfælde er gårdene dog forbundet tre og tre.

En agerfordelig som ovennævnte kalder man for bolskifte, dvs. kombinationer af et mindre antal gårde, der følges ad i marken, men som har forskellige naboer fra ås til ås. Denne form for skifte har været almindelig på Sjælland og kan føres meget langt tilbage i tiden.

RYTTERNE

Truslen fra øst

I Danmarkshistoriens løb har vi sammenlagt været i krig med

- Frankrig 13 år
- Nederlandene 14 år
- Hansestæderne i 28 år
- Venderne 33 år
- De tyske lande 49 år
- Norge 56 år
- England 59 år
- Holsten 63 år
- Sverige 134 år

Således er der god grund til at kalde Sverige vor arvefjende

I juli 1699 rykker svenske tropper sydfra op mod den danske grænse. Chr. d. 5. dør, og den ungdommelige 27-årige Fr. d. 4. forsøger at sætte hård mod hård. Han belejrer den stærke fæstning Tønning i ved Gottorp, men da svenske og lüneburgske tropper ærmer sig vover han ikke et afgørende slag.

4. august 1700 gør svenskerne landgang ved Humlebæk.

Det er ikke først gang at svenskerne er gået i land på Sjælland. Sidst (1658) mistede vi Skåne, Halland og Blekinge, og egentlig også Bornholm.

Derfor er der god grund til at man i Danmark forsøger at sikre sig bedst muligt mod den slags overraskelser. Man oprettede ryttergrupper, som var indkvarteret på gårdene. Disse skulle være parat til hurtigt at slå til ved en eventuel ny svensk landgang.

Landmilitser (1701-1730, 1733-1740)

Fr. d. 4. (1699-1730) må nok regnes for den betydeligste af enevoldskongerne, selvom hans regeringstid var præget af pest, misvækstår, store brande og især krig med arvefjenden, Sverige.

Udskrivning af mandskab til hæren og krigsskatter til underhold af udenlandske lejetropper lå som et konstant tryk og med størst vægt på bonde- og borgerbefolkningen, og tabet af menneskeliv i krigene i forbindelse med usle økonomiske forhold i landdistrikterne medførte flere steder delvis affolkning.

Vornedskabet, som havde bundet den enkelte bonde til et bestemt gods, blev ganske vist ophævet i 1702, men dette fik kun ringe betydning, bl.a. fordi ophævelsen var lokalt begrænset, og fordi der allerede året før var pålagt landbefolkningen en ny byrde: landmilitser.

Den oprettedes af Fr. d. 4. i 1701.

Denne udskrivning af bønderkarle til pligtig krigstræning på søn- og helligdage ansås vel i begyndelsen ikke for særlig tyngende, men den voksede efterhånden til et rekrutteringspres, der gennem årene førte til den fuldkomne stavnsbinding.

Kongens stående hær bestod af ca. 15.000 fodfolk samt 1.800- 2.000 ryttere. Til militærtjenesten blev udskrevet 1 mand for hver 20 tønder hartkorn og til ryttertjenesten endvidere en mand for hver 8 tønder hartkorn i de nyoprettede rytterdistrikter. Men under optræk til krig strammedes disse krav tit.

Man havde dog stadig den hvervede hær af elitetropper, men for at spare, udlejede Fr. d.4. dele af den til krigsførende magter. Således gik det til, at f.eks. hertugen af Mariborough havde danske soldater i sin hær under den spanske arvefølgekrig. (Mallebrok er død i krigen)

Rytterdistrikterne

Allerede Christian d. 5.(1670-99) var begyndt på at inddele krongodserne i rytterdistrikter. Først 5, - senere 10. Her kunne man udtage mandskabet til ryttertjenesten. Frederik d. 4. udvidede i 1717 distrikternes antal til 12 med 3 distrikter i Jylland, 1 på Fyn og 8 i stærk koncentration på Sjælland, Lolland, Falster og Møn.

Ganløse, Slagslunde, samt Lille Værløse, Farum og Måløv var underlagt Københavns Rytterdistrikt, mens Stenløse og Søsum besynderligt nok lå under Frederiksborg Rytterdistrikt.

Rytterne i Ganløse

For Ganløses vedkommende kan man af protokollen: ”Ruller og jordebøger over det sjællandske regiment til hest 1671” se hvor mange gårde, der er udtaget til at skulle stå til rådighed for logi af ryttere og hest, og hvor mange ryttere, der ligger fast i byen. Af byens ca. 20 gårde er 7 udlagt til ryttergods. Her huses 5 menige soldater og en kvartermester, som skal sørge for beklædning, udrustning og regnskab. Han er indkvarteret på byens største gård, Jagtgården, og det er altid her, at officererne bor.

Navnene på soldaterne er danske, så man kan se, at det er lokale folk, der skal ride, måske bondens forkarl eller et familiemedlem.

Allerede året efter, i 1672 er der yderligere 5 ryttere, altså i alt 11, som skal huses på de 7 gårde.

Ryttere og bønder

Mens bøndernes forhold kunne variere meget under forskellige adelige og borgerlige godsbesiddere, var tilværelsen som bonde under et krongods - og specielt i et rytterdistrikt til stadighed præget af særlige byrder: udvidet pligtkørsel, underhold af rytterhæren, markskader fra kongens vildtbaner og tit udvidet hoveri.

Hertil kom selve afgang af de bedst kvalificerede unge til ryttertjenesten.

Efter en kort årrække med ordningen var adskillige distrikter så tappede for ungt mandskab, at rekrutteringen måtte ske ved hvervning af fremmede - til dels udenlandske - ryttersoldater, som skulle indkvarteres i og fuldt underholdes af det enkelte landsbysamfund, hvilket selvsagt krævede ofre i penge og naturalier. I starten var denne særlige soldatertjeneste dog omgivet af en vis glorificering, som nok havde sin grund i, at de kongelige ryttersoldater ubestrideligt fremtrådte med en barsk flothed, som kunne virke imponerende på den øvrige befolkning.

På en god, velbeslået og optømmed hest med dækken og sadeltøj sad rytteren iført sin solide, men noget prangende uniform. Lang, gul læderjakke, hvide skindbukser,

lårlange, sorte kravestøvler med dominerende sporer, store kravehandsker, rød kappe og kækt opbræmmet trekanthat med indvendig slagbøjle og pyntet med galoner og spænder. Dertil i lædergehæng en lang rytterpallask (ofte endvidere en kortere i reserve) og rytterpistoler.

Intet under at unge bønder eller bondesønner i begyndelsen lod sig frivilligt udtage til at ”ride for gården” eller ”ride for byen”.

Men tjenesten var belastende og i krigstid direkte livsfarlig.

Så længe bønderne selv bestred rytterhvervet, havde betegnelsen ”ryttergård” en vis klang af estimeret soliditet, fordi mandskabet traditionelt udtoges fra bestemte særlig velansete gårde. Men efterhånden, som hvervningen tiltog, blev ”ryttergård” imidlertid betegnelsen for et indkvarteringssted for det samlede hvervede mandskab.

Adskillige steder fandtes der flere af disse indkvarteringsgårde og ofte tillige særligt opførte rytterhuse til brug for de lejesoldater, som efter tidens skik ofte medbragte både kone og børn. Andre steder har man på gården været så trætte af ryttersoldatens pjank med gårdens piger at man ville have ham pacificeret. Disse indkvarteringsgårde og -huse nød langtfra de oprindelige ryttergårdes respekt, men blev snarere betragtet med skrækblandet vrangvillighed. De fremmede ryttere, som i fredsperioderne lå i landsbykvarteret, kunne tit føre sig frem med ekstra krav og en brovtende eller nedladende fremtræden, så der langtfra rådede noget tillidsforhold mellem dem og den betalende befolkning, og særlig dybt blev dette skel i de tilfælde, hvor en lokalitet ved for sendrægtig skatteindbetaling ligefrem fik pålagt ekstra rytterindkvartering, indtil alle rater var betalt.

Indtil 1680 var det normalt, at bonden selv eller hans karl, red for gården, men efter afslutningen af Skånske Krig (1675-79), hvor mange danske rytterbønder havde mistet livet og ødegårdene bredte sig, indså man, at det blev nødvendigt at hvervede soldater, som blev udstationeret hos bønderne. Derfor kan vi også se af matriklen fra 1682, at der i den sidste tid er blevet bygget flere huse, hvor de hvervede soldater kan bo. Husene er ganske små, kun 3-6 fag. Korporalen boede i det største hus. Bonden skulle jo yde logi og al forplejning til soldaten, staldrum og foder til hesten og et beløb til soldatens mundering. På dette tidspunkt ses også fremmede navne på lejesoldater.

På dette tidspunkt var 7 almindelige gårde og en dobbeltgård udlagt til ryttergods, og disse gårde måtte underholde i alt 9 menige ryttere og en løjtnant, som sammen med sin oppasser boede på dobbeltgården (Jagtgården).

De fremmede hvervede soldater blev en større og større plage og belastning for bønderne. De passede ikke ind i bondens dagligdag, og de ligefrem spiste ham ud af huset. Hvis der dertil kom tørkeår og år med kvægpest som i 1600-tallets sidste tiår hærgede landet og greb stærkt om sig, ja ramte alle i de tæt sammenliggende gårde, blev nøden stor, og gårdene forfaldt mere og mere. Atter i 1749 breder kvægpesten sig.

Desuden var der i årene 1682-92 uafbrudt blevet udskrevet nye skatter: kopskatter, kvægskatter, ildstedsskatter, krigshjælpsskatter, forsvars- og fæstningsskatter, som bønderne måtte udrede i rede penge. Således kan man af ”Jordebogs afslag for kongens bønder på Københavns Amt 1692”. se, at de gårde, som i 1671-72 var sat

fint i stand i forbindelse med etableringen af rytterregimenterne, nu efter tyve år atter var i en dårlig forfatning.

I årene 1718-20 blev indkvarteringen hos bønderne endelig helt ophævet. Nu blev rytterne flyttet til ladegårde, huse eller barakker, mens gårdene, som var udlagt som ryttergods blev pålagt skatter til rytteriets underhold.

På dette tidspunkt har kongen købt næsten alle gårde i Ganløse. Han ejer 18½ gård, medens Edulgave ejer den resterende 1½.

Siden 1692 ses det, at der i de forløbne små tredive år har været en vis fremgang for bønderne. Der er nu 124 heste, 104 køer, 41 stude og 105 far fordelt på de 20 gårde og 13 huse.

Stavsbandet indføres

1733 indføres stavnsbandet. Nu var det slut med at unge mænd mellem 14 og 36 år forlod deres hjemsgn. Bønderkarlene skulle være til rådighed som fæstere på gårdene og som soldater. Godsejeren skulle vide, hvor de kunne hente det fornødne mandskab.

Selveje til kongens bønder

1767 får bønderne i Ganløse selvejer skøder og dermed ophører ryttersessionerne. Det er Kong Christian d. 7. (1766-1808), som på sin salvelsesdag udsender selvejerskøderne til sine gårde i Københavns amt. Hermed blev bønderne også fri for hoveri og tiende.

Underligt nok var der dog tre (2½) af gårdene i Ganløse, som hørte under Frederiksborg amt. Det var dem, som kongen i 1761 havde mageskiftet med Edulgave, som hørte til Smørum herred, der lå under Frederiksborg amt. Disse tre gårdmænd fik ikke selvejer skøde, men fortsatte som fæstebønder.

Det var noget, som senere skulle komme til at skabe vanskeligheder ved udskiftningen og udflytningen.

SKOLEN

UNDERVISNING FØR REFORMATIONEN

Middelalderen: Skole i klosteret

I dag betragter vi det jo som en menneskeret at få undervisning, men sådan har det ikke altid været. I middelalderen var det, at kunne læse og skrive, som bekendt forbeholdt de få.

Men med klosteret i Knardrup som nabo og ejer af en stor del af byen, må vi vel gætte på, at de bedst begavede af ganløsedrengene fra midten af 1300-tallet har fået muligheden for at lære at læse - og måske også skrive - hos cisterciensermunkene i Knardrup, ikke mindst fordi klosteret efterhånden blev ejer af næsten halvdelen af gårdene i Ganløse, mens den anden halvdel formodentlig ejedes af Slangstrup Kloster.

UNDERVISNING EFTER REFORMATIONEN

Efter reformationen: Skole i kirkens våbenhus

Straks efter reformationen pålagde kirkeordinansen af 1537 degnene at ”undervise de unge bondefolk udi børnelærdommen, catechismo, en sinde om ugen”.

På dette tidspunkt, da Københavns Universitet og kongemagten overtager den katolske kirkes ejendomme i Ganløse, må vi vel også forvente, at der i et beskedent omfang er blevet holdt skole i Ganløse.

Hvor dette skete er uvist, men det var almindeligt at det skete i kirkens våbenhus. Kirkens nuværende våbenhus er ganske vist fra 1632-34, men før dette lå et ældre og mindre våbenhus, som indgik i den ny sidebygning på kirken.

Begyndelsen af 1600-tallet: Skole på Jagtgården

Som tidligere nævnt forligger der oplysninger om, at storbonden på Jagtgården holdt skolelærer til børnene i første halvdel af 1600-tallet. Da kansleren Chr. Friis omkring 1620 besøgte Ganløse ”og kom udi Jagtgården, så han i herrestuen, at skolemesteren havde der en snes og mere af Ganløses sognebørn at læse for.” Friis forlangte at sognemændene skulle udvælge en plads i byen, som han kunne godkende og der bygge et skolehus, som samtlige gårdmænd og husmænd skulle bekoste.

Op mod år 1700: Ganløses første skolehus

Det ser ud som om, det skolehus, som Friis forlangte virkelig er blevet bygget. Senere nævnes nemlig en fem fags skole, som er opført på gadejord op ad kirkemuren.

I matriklen fra 1719 ses, at der på det tidspunkt eksisterede et skolehus ”Af bymændene selv opbygget” - som der står i matriklen. Skolehuset var ti fag langt (14,64 m) dvs. at det var en forholdsvis stor bygning, derfor kunne man gætte, at det er det ovennævnte skolehus, som også indeholdt en lærerbolig.

Og på et gammelt kort ses 89 år senere (1808) en lang bygning, som lå langs kirkemuren vest for kirken, der hvor slagteren nu har butik. Måske er dette stedet, hvor det første skolehus lå, men det kan også være en smedje, da der i begyndelsen af vort århundrede lå et smedeværksted på dette sted.

Men få år efter anvendes skolehuset imidlertid ikke mere til skole, derimod ligger en anden, betydelig fornemmere bygning på fortejorden, Rytterskolen, som siden da har været en central bygning i Ganløse.

Muligvis har smede overtaget det gamle skolehus.

Degneembedet var udelukkende kirkeligt, men undertiden havde degnen selv så mange kundskaber i læsning, skrivning og regning, at han kunne virke som skolemester og give ungdommen en elementær undervisning i disse discipliner. Dette skete da på helt frivillig basis og som løn for undervisningen fik han kun meget beskedne og helt frivillige naturalieydelse.

Medens læse og skrivefærdigheden blandt byernes borgere omkring 1700 kunne betegnes som god, kan man på samme tids dokumenter fra landdistrikter (skøder, gældsbevis, skifter, fæstebreve o.lign.) se, at de ofte kun signeres med den pågældendes signatur eller et tegnede bomærke. I andre tilfælde er navnet vel skrevet ”med ført pen”, og man aner selvfølgelig, i de tilfælde, hvor en underskriver under det prentede navn kan tilføje ”med egen hånd”!

I Danske Lov blev det i 1683 påbudt, at degnene skulle være studenter, og at de én gang i ugens løb foruden om søndagen skulle undervise ungdommen i deres børnelærdom. Det resulterede i de såkaldte løbedegne eller omgangsdegne (latinskoleelever, som ventede på et degnekald).

I 1690 fortælles det, at Slagslunde, Ganløse og 8 andre sogne ansætter en såkaldt omgangsdegn (det er sikkert det officielle udtryk). Han går på omgang mellem sognene og giver nødtørfvig undervisning.

Undervisningen omkring år 1700

Det er naturligvis et spørgsmål, hvor meget man fik lært, og hvor ofte man blev undervist, - det er jo sikkert først og fremmest udenadslære fra katekismus, det har drejet sig om.

Mens oplysningen blandt de universitetsuddannede og adelen i begyndelsen af 1700-tallet var fremragende, stod det som helhed ringere til i den almene befolkning. Ganske vist havde købstæderne deres latinskoler, men de var kun for de fa, der kunne betale.

Under købstadskirkerne oprettedes i flere byer skrive- og regneskoler, hvor borgernes børn mod et ringe vederlæg kunne lære læsning, skrivning og den elementæreste regning, men hvor det altdominerende fag var kristendomsundervisningen. Enkelte formuende borgere kunne i lighed med godsbesidderne ansætte halv- eller helfærdige studenter som huslærere (som det sket på Jagtgården i Ganløse), men oplæringen af landbefolkningens almindelige ungdom indskrænkede sig normalt til den obligatoriske kristendomsundervisning, som efter den lige så obligatoriske kirkegang på alle helligdage blev givet bondebørn og -ungdom af degnen i dennes egenskab af kirkelig medarbejder

Frederik den 4.s kongelige skoler

Det var Frederik d. 4. som oprettede rytterskolerne i sine rytterdistrikter for at gøre befolkningens mulighed for skolegang bedre. Men måske ligger der også i tiltaget et forsøg på at dulme utilfredsheden i befolkningen i rytterdistrikterne over de stadige ydelser til det kongelige rytteri.

”Frederik den 4.s kongelige skoler”, som den oprindelige benævnelse var, skulle først og fremmest være en indsats for at højne almenoplysningen.

Skolernes placering i rytterdistrikterne var især administrativt betonet. Betegnelsen ”rytterskoler”, som slet ikke var det oprindelige navn, burde måske snarere være ”rytterdistriktskoler” for at understrege at navnet hentyder til det administrative.

Kongens nærmeste familie var blandt pionererne for en bedre almueoplysning. - Både enkedronningen, kongens gemalinde og hans søskende lod opføre et antal skoler på deres godser, og også andre godsejere tog under påvirkning af de pietistiske ideer sagen op og indrettede skoler på deres godser.

Pietismen udmærker sig jo ved at lægge vægt på den individuelle fromhed og på omsorgen for de fattige og deres frelse. Dette førte bl.a. til mission (Hans Egede), fattigloven i 1708 og oprettelsen af Vajsenhuset i 1720.

I Frederik d. 4.s fattigforordning fra 1708 pålagdes det byernes borgere at holde deres børn til skole, og om forholdene på landet siger samme forordning, at hvis der endnu ikke i et sogn findes nogen skole, da skal provsten og herredsfogeden stræbe at få sådanne indrettet. Hvis den stedlige degn ikke kan eller vil påtage sig dette arbejde, kan andre ”bekvemme” personer antages som undervisere for en nærmere fastlagt naturalieløn, men de skal ”uden betaling informere de børn, som er indskrevne blandt de fattige”.

Egentlig er dette den første spæde begyndelse til alle de senere skolelove.

De pietistiske strømninger, og familiens og andres eksempel har vel påvirket kongen som storgodsejer og landehersker, og omkring 1719-20 tog han problemerne op for alvor.

Men naturligvis havde kongen adskillige embedsmænd, der detaljeret udformede planerne og hjalp med deres realisering., heriblandt Sjællands biskop 1711-37, professor Christen Worm, og overkrigssekretær Gabel.

Rytterskolerne

I august 1720 iværksættes forarbejdet til oprettelsen af skolerne.

De ny bygninger skal være helt ens og stå som monumenter om en kongelig indsats, derfor må man ikke ombygge ældre bygninger til formålet. Således kunne man ikke bruge det gamle skolehus i Ganløse. Om det er blevet nedrevet eller overgået til andet formål, ved vi ikke. Måske kunne man gætte på, at en smed har indrettet værksted i den tidligere skolebygning, da der senere optræder en smedje på det sted, jeg gætter på, at skolehuset lå.

I 1721 er planerne til rytterskolebyggeriet færdige og det befales, at der til samtlige 240 skoler skal opføres ny grundmurede bygninger efter nøje udarbejdede anvisninger og arbejdet udliciteres. Der skal bygges 5 skolebygninger om året i hvert af de 12 distrikter.

Helt så hurtigt som planlagt går det nu ikke. Der bliver ikke opført 60 skoler om året, men i 1723: 45, i 1724: 59, i 1725:42, i 1726: 31, i 1727: 14, plus en ekstra på Bogø.

Rytterskoletavlen

I 1721 tages der også beslutning om at der på alle bygningerne skal opsættes ensartede mindetavler.

Oprindeligt havde skolen en hoveddør, som foroven havde en romansk bue, - og over den var rytterskoletavlen indmuret. På de fleste skoler er den - som her i Ganløse - senere flyttet til et andet sted, hos os til venstre for hoveddøren - eller måske taget ned for ophængning et helt andet sted (f.eks. som i Stenløse, hvor såvel rytterskole som hele den gamle by jo brutalt er doset for at få plads til et af de forretningscentre, man i dag anser for vigtigere).

Den gamle rytterskoletavle har øverst det kongelige monogram, derefter på latin og med latinske bogstaver denne tekst:

Hanc Scolam, hujusq ad insar Ducentas Quadraginta in Circulis ad perpetuo alendas duodecim Cohortes Equestres, a me institutis, fundavi.

Det er vigtigt, når dette læses, at starte med det kongelige navnetræk som det talende jeg, - derefter vil oversættelsen lyde:

I året 1721 har (jeg, Frederik d. 4.) grundlagt denne skole og i lighed med den 240 i de distrikter, som er oprettet af mig til stadig at underholde 12 ryttereskadroner.

Derunder står årstallet 1721, men dette bør man ikke helt tage for gode varer. 240 næsten ens tavler blev nemlig opsat på rytterskolerne til minde om, at kongen havde 50 års fødselsdag det år. Det var også det år beslutningen om bygning af skolerne og opsætning af tavlerne blev taget, men skolerne blev bygget lidt senere, nemlig i perioden 1722-27 og tavlerne blev opsat i 1726 og 27. Derfor er det morsomt, at selv lødige værker, som fru Rastads bog, tager oplysningen på tavlen for pålydende

Og selv om antallet af skoler i sidste ende kommer til at passe, så passer antallet af distrikter besynderligt nok ikke. Det hænger sådan sammen, at den planlagte kvote på 20 skoler pr distrikt ikke blev opfyldt. Et sted opstod der uoverensstemmelser mellem kongen og private godsejere om deltagelsen i byggeudgifterne. På Lolland afhændede kongen store dele af sine besiddelser og standsede skolebyggeriet (hvilket er grunden til at de lollandske skoler mangler mindetavler), men det betød, at der til gengæld blev bygget rytterskoler andre steder (på Møn). Resultatet blev at de 240 skoler plus en ekstra på Bogø blev bygget, men at det faktisk ikke skete i 12 distrikter, men 13 rytterdistrikter.

Herefter står årstallet 1721 med romertal: MDCCXXI

Og nederst hovedteksten i aleksandrinere. Det er en pompøs verstype, som allerede i 1700 tallet var ved at gå lidt af mode, men som altså stadig kunne bruges. Reglerne for aleksandrinere, var blandt andet:

- Der skal være 4 eller 8 verslinjer.
- Linjerne skal være kryds eller parrimede (den elegiske eller den heroiske form). I dette tilfælde er der tale om parrim (heroisk).
- Hver verslinje skal have en seksfodet rytme, oftest jambisk som her.
- Der skal være en tydelig pause (cæsur) ved midten af hver linje.
- Hver linje skal afslutte en mening. Der må altså ikke være pauseløs overgang til næste linje (enjambement).
- Der skal være overensstemmelse mellem verserytmen og betydningstrykket i forståelsen.
- Kadencen skal være flydende, og der må ikke bruges unaturlige omstillinger i sætningerne.

Således lyder så aleksandrinerne, som skrives med en skrift, der afviger fra den ovenover med de latinske oplysninger.

Halvtredsindstyve Aar,

GUD! har DU mig opholdet,

At Sygdom, Krig og Pest

mig intet Ondt har Voldet

Thi yder jeg min Tak

og breder ud DIT navn,

Og bygger Skoler op,

de Fattige til Gavn.

GUD! Lad i dette Værk

DIN Naades Fylde kiende!

Lad denne min Fundats

bestå til Verdens Ende!

Lad Altid paa min Stoel

en findes af min ÆTT,

Som mener DIG MIN GUD!

og disse Skoler Rætt

Kongen takker altså for, at han ikke er blevet forhindret i at nå den - efter datidens forhold - høje alder af halvtreds år trods et ikke særligt robust helbred, og trods strabadser i forbindelse med den Store Nordiske Krig (1709-20) og pesten som 1710-11 raserede København

Som tak for dette lange liv vil han altså bygge skolerne til de fattiges gavn.

Tavlen har jo sin pendant i middelalderens kirkestifterbilleder, hvor kirkebyggeren bærer sin kirke frem for Vorherre. Det er netop den tanke der ligger i 5. og 6. verslinje, som jo i tidens stil tager munden fuld og ønsker at skolerne står til verdens ende. - Det andet og sidste ønske er jo, at Danmarks trone altid vil gå i arv til hans efterkommere og at de vil tage vare på skolerne.

Hvem der har digtet verset er aldrig blevet afklaret. Selv ikke Sigv. Ellkjer-Pedersen, som i 1971 i anledning af 250-året for beslutningen om opførelsen af rytterskolerne foretog en stor undersøgelse af tavlerne, kan kaste klarhed over emnet.

Indretningen af rytterskolen

Alle rytterskolebygningerne blev opført efter en autoriseret tegning, og hele etableringen kan måske betegnes som Danmarks første typehusbyggeri. Huset skulle være 21 alen langt (13,18 m), 12 alen bred (7,53 m), 4½ alens lofthøjde (2,82 m). Ydermurene skulle opføres massive af gulligrøde mursten i 2 fulde stens tykkelse og med udvendig fugning. Gesimsen skulle lægges i 5 fuld skifter og det højtrejste tag med skrågavle skulle tækkes med helbrændte tagsten.

Alle indvendige skillerum skulle opmures af ubrændte lersten med pudning og hvidtning.

De 3 udvendige døre og 8 vinduer skulle udføres i eg og vinduerne forsynes med oplukkelige udvendige skodder. Udvendigt skulle de males perlegrå, indvendigt røde. Væggene skulle pudses og hvidkalkes.

Til spær, tagstol, rem bjælker, loftsplanker og indvendige døre skulle bruges norsk fyr. Til gulve, ildsted, bageovn og skorsten skulle bruges samme slags tegl som i ydermurene, dog kunne der i forstuen anvendes samme stenpikning, som udvendig skulle løbe langs husets sokkel i 2 alens (1,25 m) bredde.

På loftet kunne brænde oplagres.

Oprindelig var vor rytterskole altså væsentlig kortere end i dag, men indeholdt dog foruden skolestuen også bolig for skolelæreren og en lille stald.

I den ene halvdel af skolehuset (den der er nærmest gadekæret) lå yderst lærerens lille stald og ved siden af selve skolestuen med plankeborde og bænke i eg, som stod på stolper, som var gravet ned i jorden. På gulvet lå mursten på samme måde, som i dag i kirken. Ikke engang 24 kvadratmeter var undervisningslokalet - altså betydeligt mindre end halvdelen af de mindste klasseværelser på skolen i dag.

I den anden halvdel af bygningen (mod Bygaden) lå skolelærerens bolig opdelt i 4 små rum, og midt i huset stod skorstenen, bilæggerovnen og bageovnen, som gav varme til både skolestue og stuen.

Selvom der skete mange ændringer i bygningen gennem de mere end 260 år, så kan mange nok huske, at køkkenet og hovedindgangen og den store stue stadig kunne ses på samme sted før den store ombygning i 1992.

På de synlige bjælker blev malet korte belærende vers. F.eks. stod over spisekammerdøren følgende:

*Lyster du Postey og Tærter
Udaf sligt vi intet har;
Landsby-Rætter, Kål og Ærter
Stå udi hvert andet Kar.*

Desværre måtte det fine tegltag - her i Ganløse som andre steder i landet - erstattes af stråtag, fordi teglstenene knækkede, når landsbyens frække drenge morede sig med at kaste sten op på det. - Og om aftenen måtte man lukke skodderne for vinduerne. - Ak ja, eleverne var såmænd ikke bedre dengang end nu.

Nu er bygningen forlænget i begge ender og der er blevet tilbygget en ny fløj ved gadekæret, men man kan stadig genfinde den gamle rytterskole bl.a. ved at se på fundamenterne.

Instruksen til degnen

Hvis vi vil vide lidt om, hvordan forholdene i rytterskolerne var dengang, giver det et vist indblik at læse de instrukser, som blev udsendt til præster, amtmænd og degne i 1721 kort før oprettelsen af skolerne.

F.eks. lyder det om degnens opgaver:

Han skal dagligen holde skole i det dertil beskikkede og hannem anviste hus for al ungdommen, drenge og piger i de byer, som er den ham anbettede skole underlagt, og bør han antage sig ej alene boemænds, husmænds og indersters børn, men endog deres tvende, når de sligt af ham begærer.

Skulle der findes nogle fattige forladte fader- og moderløse børn, som intet tilhold har, men lever af almisse, bør han og antage sig dem og ikke mindre besørge deres end andres undervisning.

Såsnart han sit skolemesterembede tiltræder, skal sognepræsten give ham et rigtigt og udførligt mandtal på alle børn og alt tyende i de byer, som ligger til hans skole på det han deraf kan erfare om børnene såvel drenge som piger - når ej før - da såsnart de er over fem år gamle alle flittigen søge skolen. Skulle nogle af børnene uden deres forældres videnskab og imod deres vilje udeblive af skolen giver han det forældrene tilkende, som da med ris straffer dem, men holder forældrene selv deres børn modvilligt tilbage bør han sligt straks for præsten anmelde, som kalder deslige forældre for sig og foreholder dem sådan deres forseelse, hvorved de giver årsag at børnene ikke oplyses i den saliggørende Guds kundskab og intet lærer, hvormed de i sin tid kunne tjene deres konge og fædrelandet. Kan præsten med deslige formaninger ej i mindelighed formå forældrene at holde deres børn flittig til skole, angiver han det uden ophold for amtmanden, som straks bør råde bod derpå og efter sagens samt omstændighedernes beskaffenhed se forældrene afstraffede enten med pengemulkten eller fængsel på vand og brød eller også stå åbenbare skrifte for den tredie forseelse.

På det og forældrene ej skal have årsag at klage over, at de savner den hjælp og tjeneste af deres børn, som de ellers kunne vente i fald de ej så jævnlige søgte skolen, da ser han derhen, at de børn over otte år gamle, hvilke om formiddagen haver været i skolen om eftermiddagen bliver hjemme, dog tager han i agt, at de der søge skolen den ene dag om formiddagen skulle den anden dag i den om eftermiddagen så deslige børn har den halve dag fri, når forældrene det begærer, thi børn under otte år samt de af hvilke forældrene ingen hjælp begærer kan såvel formiddag som eftermiddag søge skolen.

Fra påske til mikkelsdag holder han skole fra kl. 7 til 11 om formiddagen, samt fra klokken 2 til klokken 6 om eftermiddagen, men fra mikkelsdag til påske fra klokken 8 til klokken 12 om formiddag så og fra klokken 2 til klokken 4 om eftermiddagen.

Når morgenbønnen er holdt, skal han straks begynde at læse for børnene, men siden såvel piger som drenge møder i skolen, så bør han se derhen at drengene sidder ved et eller flere borde for dem selv, og pigerne for dem selv, såsom de ingenlunde må sidde iblandt hverandre.

Han skal med flid lære børnene doktor Luthers liden katekismus, hvilken de bør vide ord for ord at oplæse udenad, siden den i skriftet brugelige forklaring, hvilket han ej skal vænne dem til at lære således udenad, at de binder sig til ordene, men han bør tit og ofte forandre spørgsmålene til dem, såsom det er bedre at kunne gøre rede for meningen end at de kunne læse ordene op uden at forstå dem.

Alle børnene i skolen skal han desforuden lære at læse inden i bøger som han, og tillige når forældrene det begærer bør informere dem i at skrive og regne, hvorfor

forældrene da bør betale ham for et barn månedlig otte skilling danske til skrivematerialer, men for læsningen betales intet.

Han må ingenlunde med hug og slag ilde medhandle børnene, men deres fejl skal han på lemfældigste måde søge at rette, findes nogen uflittig i at lære, da lader han sådan en sidde længere i skolen end de andre, dog bør han gøre forskel mellem børnenes nemme med hvilket en kan være bedre begavet end en anden og derfor i kortere tid fatte det, som en anden må have langt længere tid til at lære. Vil hans formaninger og den mådelige straf han lader børnene udstå med at sidde længere i skolen end de andre intet hjælpe, siger han det til deres forældre, af hvilke eller af ham i deres nærværelse de da med ris efter deres forseelses beskaffenhed straffes.

For børnenes undervisning i læsning, må han ej noget enten af dem, deres forældre eller anden begære eller tage, under straf efter lovlig medfart at miste hans embede, men han skal lade sig nøje med den ham tillagte løn, nemlig årlig fireogtyve rigsdaler, som han kvartalsvis af kirkeinspektøren skal betales og desforuden leveres trende skovlæs brændevod og af hver tyve tønder hartkorn et læs tørv samt af hver tønde hartkorn til hans kvægs underholdning et lispund høg og et lispund halmfoder og skal han derforuden nyde fri græsgang iblandt bøndernes kvæg til tvende køer og seks får så og være fri for alle skatter, Contributioner og pålæg hvad navn de have kunne. Og skal de husmænd som børn har enten gøre skolemesteren to dages arbejde om året eller betale ham en mark. Begærer eller modtager han videre, bør han når det ham lovligen er overbevist uden al indvending miste sit embede.

Om lærerens forhold, klokkerstriden

Kort efter rytterskolens oprettelse opstod en strid mellem skoleholderen i Ganløse og knardrupperne.

Skoleholderen, Michel Hansen, var tillige klokker og af to gamle skrivelser fra 1735 og 36 om sagen ses det, at han tillige har været klokker i 15 år, så vi har sikkert at gøre med den første rytterskolelærer.

Klokkeren havde påtaget sig at ringe solen op og ned og ringe til gudstjenesterne (eller som det hedder: ringe bede- og fredsklokke). Det fremgår også, at dette egentlig var bymændenes forpligtigelse på skift, men at skoleholderen havde overtaget hvervet for en betaling i form af nogle brød årligt fra hver gård.

Det ser ud som om, han efterhånden havde han forbedret sin indtjening ved også at gøre tolvringningen obligatorisk. Jeg forestiller mig at dette har været en praktisk foranstaltning, som kaldte folk hjem til middagsmaden, hvad enten de var i marken eller rundt om i bygningerne. Ure var jo ikke dengang hvermands eje.

Imidlertid nægtede knardrupperne at betale for tolvringningen. Man kunne tænke sig, at deres argument har været, at de ikke kunne høre kirkeklokken i Knardrup.

Da klager skoleholderen til stiftsbefalingsmanden over den udeblevne betaling fra knardrupperne, og han vedlægger en kopi, af en kontrakt, han givetvis selv har forfattet og fået godkendt af Ganløses bymænd til lejligheden. Her får den ikke for lidt m.h.t. henvisninger til gamle aftaler.

Her lyder det f.eks.:

Vi underskrefne Boemænd udi Gandløse By og hermed vitterligt gjør, at have indgaaet. Såsom vi og hermed indgaa og vedtager denne Contract som af vores

Forfædre for Rum Tid siden er indgaaet og vedtagen. Næmlig at betale een Mand for at ringe Bede og Fredsklokken samt Tolvklokken om Middagen. Dasom vores nuværende Klokker Michel Hansen haver udi en Tyveaars tid ringet Klokkerne for os. Saavel som for Knardrup Bymænd som forsvarligt kand være ..... for at ringe tolv om Middagen Skal Michel Hansen Aarligen Nyde efter gammel Skik af hver Heelgaard tolv pund Brod og af een Halvgaard Sex pund Brød og det til hver Michaels-dag.

Kontrakten er underskrevet af 22 bymænd.

I klageskrivelsen til stiftbefalingsmanden gør klokkeren sagen til en slags personlig forfølgelse og skriver, at han ikke fatter hvad knardrupperne har imod ham:

Saasom jeg formoder at Knardrups Mænd ingen billig Aarsag har imod mig fattige undertrykte Mand hvor med de kan fragaa mig mit Klokkerbrød. Mens Sagen beror allenesten på, at den Høye Gunstige Øvrighed vil i Naade behage at komme mig fattige Mand til Bistand.

Stiftsbefalingsmandens svar er dateret samme dag som klageskrivelsen, så det er muligt at skoleholderen har faet foretræde med sin skrivelse i København. Men kort fortalt gav myndighederne knardrupperne besked på at betale hvad de skylder. I modsat fald måtte de selv vandre til Ganløse for at tage deres tårn med at ringe tolvklokke, når det var deres tur.

Dette var en lille beretning som måske fortæller en smule om degnens forhold i 1700-tallet.

KROEN

Privilegiet

1198 oprettes den første privilegerede kro.

På den tid var det ellers almindeligt, at vejfarende måtte søge til præstegårde og klostre (sådan et havde vi jo i nærheden fra 1343 til 1536) for at få husly og mad.

1283 gav Kong Erik Klipping imidlertid ordre til, at der rundt om i landet skulle oprettes kroer ved kongeveje og færgesteder. (Paradoksalt nok blev han selv slået ihjel i en kirkelade, hvor han måtte overnatte, fordi der ikke var en kro i nærheden.)

1396 besluttede Dronning Margrethe d. 1, at der skulle være en kro på de store veje for hver fjerde mil.

Dette blev i 1522 ændret til hver anden mil og efter den tid opstod der et stort antal kongeligt privilegerede kroer. De sidste 3 kroer fik deres privilegium i 1912.

Ganløse kro nævnes første gang i Frederik d. 5.s matrikel fra 1688, og samme år, som matriklen udarbejdes, får kroen sit privilegium.

Således er Ganløse Kro er en af de 113 kongeligt privilegerede kroer, som stadig eksisterer i Danmark. Fælles for dem er, at de har været gæstgiveri i en ubrudt årrække, siden de fik deres privilegium.

Kromandens havde pligt til at tage mod enhver vejfarende, til gengæld kunne han afgiftfrit brænde brændevin, brygge øl og bage brød til salg såvel i huset som ud af huset. Desuden var han fri for indkvartering af soldater.

Den privilegerede kro var helt op til 1912 ikke et sted hvor landsbyens beboere måtte komme. Den var udelukkende forbeholdt de rejsende. Her skulle enhver vejfarende kunne få husly. Dette gjaldt både for heste og mennesker.

I en privilegeret kro skulle der også være plads for de vejfarende, der ikke kunne betale for opholdet. Den plads sådanne blev anvist blev ofte kaldt for ”stodderkisten” og var blot et aflukke i rejsestalden, hvor man fik lov til at sove i halmen.

Selvom kroens privilegium er gammelt, er de nuværende bygninger formodentlig kun fra ca. 1900.

Nord for kroens bygninger lå også tidligere en stor rejsestald for heste og vogne, men den blev fjernet i flere omgange - den sidste del i efteråret 1935. Den øvrige del var fjernet et par år før for at give bedre plads i krydset ved Lyngvej.

KIRKEN

Pietismen

I begyndelsen af 1700-årene vandt pietismen indpas i Danmark. Den kom fra Tyskland og byggede på lutherdommen. Pietismens særpræg var bl.a. at den kasserede den teologiske lærdom og udvortes kristelighed for at fremhæve det følelsesbetonede og den personlige omvendelse. Det var bl.a. tanken om, at nåden kunne fortrænge synden og gøre mennesket egnet til at gøre gode gerninger. Omvendelse skulle derfor vise sig i ”fromhedens praksis”.

Det begyndte herhjemme i Fr. d. 4.s (1699-1730) sidste regeringsår og fortsatte endnu stærkere under Chr. d. 6. (1730-46), - det kronede dydsmønster.

Det var en lægmandsbevægelse, som gjorde oprør mod den konservative statskirke. Derfor var det egentlig mærkeligt, at det blev enevælden, som ophøjede denne lavkirkelige bevægelse til et regeringssystem.

Hvorfor kan man spørge?

Erik Kjersgård antyder, at i de 80 år med svenskerkrigene havde oprustning og mobilisering mod arvefjenden været det samlende punkt. Nu var faren drevet over og man manglede en ideologi, som kunne give enevælden indhold.

Dette gav anledning til en række regler, som skulle frelse - ikke landet - men sjælen. Ydre regler om kirkegang, fornøjelser for ikke at tale om tobaksrygning. - Egentlig var pietismens ide jo at den indre fromhed fik mennesket til at opgive de ydre fornøjelser. Men her blev det en glædesløs parodi, hvor man gik den omvendte vej og gennem regler fjernede de timelige fornøjelser. Det er det, som får eftertiden til at trække på skuldrene af Chr. d. 6. s triste pietistiske regeringstid.

Oplysningstiden

Straks ved Chr. d. 6.s død (1746) blev pietismen opgivet som regeringssystem. Det gjorde jo Fr. d. 5. (1746-66) særdeles populær. Nu skulle det være oplysning, som blev kodeordet.

Kirkegang og konfirmation

I 1735 indførte regeringen tvungen kirkegang.

Forsømmelighed blev straffet med bøder og gabestok. Kun livsnødvendigt arbejde såsom brødbagning og markarbejde i høsttiden kunne tillades om søndagen. Beværtninger skulle holdes lukket og byportene stængt, så folk ikke kunne gå ud på spadsereture. Festligheder var strengt forbudt om søndagen såvel som ”komedie-, skuespil og deslige ting”.

Hvor ringe indflydelse alt dette havde på befolkningens fromhedsliv ser man bedst af den hurtighed, hvormed de strenge love forsvandt igen, da man ikke længere havde en Chr. d. 6. til at opretholde illusionen om et land i bøn og salmesang.

Men en ting blev dog stående. Det var konfirmationen, som blev indført i 1736, i tohundredåret for reformationen. Konfirmationen var de halvvoksne børns ”bekræftelse udi den dem i dåben skænkede nåde”. Denne bekræftelse skulle foregå efter en offentlig eksamination. Bl.a. skulle man bevise at man kunne læse, hvad det viser sig, at det ofte kneb med.

Forud gik derfor konfirmationsforberedelsen.

I den officielle konfirmationsbøn indflettede man ønsket om, at de, der således fornyede dåbspagten, 'måtte blive gode og lydige undersåtter, så enhver, der frygter Gud, skal ære kongen.

Kirkebygningen i 1700-tallet

Det er Københavns Universitet, som er ejer af forretningen Ganløse Kirke. - Professorerne fik den tildelt straks efter reformationen og beholdt den helt indtil 1934.

Således er det universitetet, som står for vedligeholdelse og fornyelser.

Ved begyndelsen af 1700-tallet havde kirken bygningsmæssigt den udformning som vi kender i dag. Det sidste som var kommet til var sideskib og våbenhus, som universitetet havde færdiggjort i 1634.

Men selvom tilbygningerne var der, fremtrådte kirken noget anderledes. Det meste af den var kalket og ikke skalmuret i røde munkesten som i dag. Den nævnes skiftevis som gulkalket og hvidkalket.

I 1740-41 begynder man en skalmuring af tånets syd og vestmur. Og op gennem tiden fortsætter skalmuringen indtil midten af 1800tallet, hvor hele kirken er skalmuret med ny røde munkesten.

Uret

I tårnet sad uret. Kun få havde på den tid selv ure, hvorfor tårnuret var særdeles vigtigt i landsbysamfundet.

Vi hører første gang om uret i begyndelsen af 1600-tallet, og af regnskaberne kan vi se, at urskiven fornyes i 1704. Det er naturligvis universitetet, som betaler fornyelsen, og det oplyses at "universitetet midt deri sine farver male". 1787-88 fornyes urskiven igen. Nu får kirken en urskive af kobber, som forgyldes. Muligvis er det den samme urskive vi har i dag.

Kirkens indre

Indvendig var mange af de inventargenstande, som vi også kender i dag.

Døbefont, lægmandskrucifiks og alt renaissance- og barokinventaret der som det står i dag. Altertavle, prædikestol osv., men farverne var nogle andre.

Bænkene i rummet var Esben Børresens bænke fra midten af 1600-tallet. Gavlene sidder i øjeblikket i koret og for enden af skibet.

Over Alteret lå et rødt fløjls-alterklæde med guldgalloner og årstallet 1720 broderet.

Foran alteret var 1695 opsat en ny, men primitiv alterskranke af "jernværk med seks messingknopper". Den var der indtil 1864.

Under alteret var en krypt, som var dækket af et gulv med egeplanker. Formodentlig har der været en lem, som gav adgang til krypten. Her var anbragt kister, med ligene af præster storbønder og andre, som havde råd til at betale for æren. Først i 1807 fyldes krypten op og der lægges murstensgulv.

Desuden var der et eller andet sted anbragt en skriftestol, som i 1694 havde fået ophængt ny grønne gardiner.

Foran sideskibet var et pulpitur, dvs. en forhøjning med bænke eller stole bag et rækværk. Flere gange (1756, 1776 og 1807) bliver pulpituret repareret. Den dør, der har siddet i pulpituret er muligvis den, som i dag sidder mellem sideskib og våbenhus, den ser i hvert fald ud til at stamme fra 1700-tallet.

Lysekronen

Et enkelt stykke inventar stammer fra 1700-tallet. Det er den store flotte baroklysekrone som stammer fra omkring år 1700.

Barokken er som stilart en bastant og strengt symmetrisk stilart, mens rokokoen som begynder at dukke op i midten af 1720-erne forsøger at camouflere sit i virkeligheden stringente og præcise formsprog med et skin af nonchalance og asymmetri. Barokkens bastante marmor og forgyldninger bliver samtidig afløst af lette, lyse og pastelagtige interiører.

Godt nok er der 3 lysekroner i kirken, men de 2 er kopier af den oprindelige. Kopierne er fremstillet 1880-81.

Det siges, at lysekronen er skænket af en storbonde i sognet. Der er nemlig optegnet i Thuraahs beskrivelse af Danmark fra sidste del af 1700-tallet, at lysekronen er skænket af en

”navnkundig og fornem bonde, Hans Willumsen (død o. 1728), som engang i København havde spist middag sammen med stiftsbefalingsmand Krabbe”

Det er i øvrigt den tidligere nævnte Hans Willumsen fra Jagtgården, som var fadder til de mange børn.

LIVET I LANDSBYSAMFUNDET

Ifølge markbøgerne fra 1688 bestod Ganløse dengang af:

- 19 helgårde
- 1 halvgård
- 1 degnebol
- 16 huse

heraf kaldes 7 for holtshuse, hvoraf

- 1 beboedes af en kromand,
- 1 af en korporal
- 2 andre af ryttere
- 1 på forten af byhyrden

Før 1666-68 havde alle 20 gårde tilhørt kongen, men på dette tidspunkt har han måttet sælge eller pantsætte 8 af dem. Muligvis er det de samme 8 gårde, som i sin tid hørte under Knardrup Kloster. Først i 1718 fik kongen købt dem alle tilbage igen.

Desuden fortælles det, at nu i 1688 er forholdene sådan, at

- 14 af byens gårde tilhørte kongen
- af disse var de 8 udlagt til ryttergårde
- 1 helgård og en halvgård ejedes af rigsadmiralen
- 3 gårde ejedes af Hans Nansen (ikke den kendte borgmester fra København under svenskekrigene, men hans søn)
- 1 gård ejedes af borgmester Laurits Christensen i København.

At en enkeltperson sådan ejede - eller havde en hel landsby eller dele den i forlening var dengang helt almindeligt, da næste alle Danmarks bønder var fæstere. Jorden ejedes som regel af adelige personer, mens bønderne kun havde brugsretten til jorden. For denne ret måtte de betale landgilde og fæsteafgift, og de måtte gøre hoveritjeneste, hvis der var en adelig hovedgård i nærheden.

Bortset fra den ene halvgård og en enkelt anden gård, som havde ikke mindre end 71 tønder land, så var alle Ganløses øvrige 18 helgårde praktisk taget lige store, nemlig på hver ca. 41 tønder land. Derfor må man regne med, at der kort før dette tidspunkt var sket en regulering af jordenes størrelse

Hoveriet

Foruden hartkornsafgiften (rug og byg, dvs. kornsorterne med hård kærne, som var grundlaget for jordskatterne), som var en næsten uforanderlig jordskat, der op gennem tiderne var pålagt de enkelte gårde, enten i rede penge eller i form af korn, var bonden også belastet af hoveriet, som ejeren stadig kunne ændre på for at fa mere i afgift. Mellem en fjerdedel og en tredjedel af en almindelig bondegårds hoveri skulle ydes som spanddage, dvs. at bonden skulle møde med en mand og et spand heste, resten af hoveriet var gangdage, som skulle udføres af bonden og hans tjenestefolk. Op i 1700-tallet var det ganske almindeligt, at hoveriet for ganløsegårdene kunne løbe op på 250 arbejdsdage om året. F.eks. blev de nye kongeveje omkring Birkerød opbygget ved ganløsebønders arbejdskraft. Skulle der skaffes brændsel til Københavns slot eller til andre kongelige beboelser, var det også bønderne, som måtte køre. Skulle kongen ud at rejse, var det bønderne som skulle

stille med heste og vogne til at befordre kongen og hans rejsegods. Og Københavns befæstning blev gang på gang udbedret ved arbejdskraft fra omegnens bønder.

I 1771 forsøgt Struensee at regulere hoveripligten, så den blev bestemt til 8 spanddage og 16 gangdage pr tønne hartkorn. For Ganløses vedkommende betød dette, at en almindelig ganløsebonde kunne risikere at være borte fra sin egen gård i små 200 dage om året. Og selvom de fleste ganløsebønder i 1767 var blevet selvejere, forsvandt hoveriforpligtelsen ikke.

Udskiftningen

Modstanden

Hvis man vil vide noget om udskiftningen i Ganløse, bør man læse fru Rastads bog: ”Kongelig fæstebonde i Ganløse 1670- 1800”, hvor forløbet beskrives detaljeret.

Udskiftningen tager sin begyndelse i 1776, da der fra højeste sted fremsættes et forslag til forbedring af bøndernes forhold.

At bønderne i 1767 havde faet selveje, havde nemlig ikke forbedret deres forhold, de var blot kommet af med en sum i rede penge. Nu kunne de ganske vist sælge deres gårde, - hvis ellers nogen ville købe, med alle de byrder, som stadig hvilede på gården, og stavnsbåndet hindrede dem i at flytte uden tilladelse.

Det man nu havde fundet på, var, at jordene skulle udskiftes. Det vil sige at alle de små agerstrimler af byens jord, en enkelt gård op gennem tiden havde opnået ejerskab af skulle samles sammen og byttes til ét samlet stykke et eller andet sted på en af vangene. Man skulle altså opgive alle sine små gammelkendte jordstrimler for at få al sin jord samlet på ét sted. Men ganløsebønderne var betænkelige. Hvem garanterede for, at det, man fik, var lige så godt som det, man måtte give i bytte? Næh, det var for en almindelig bonde slet ikke til at vurdere. Alle vidste også nok, hvor den gode jord lå, hvor den var mindre god, og hvor den var næsten umuligt at vriste en afgrøde fra. Tænk nu, hvis man blev narret. Måske skulle man trække lod, og man talte om, at nogen skulle flytte uden for byen. Uden for gærdet.

Ud på de magre agre mod Bastrup sø. Ja, endog i overdrevet ville man lægge gårde. Som om ikke alle vidste, at det netop var forblevet overdrev, fordi det var umuligt at avle korn i den dårlige jord. Det havde man jo prøvet så mange gange. Måske blev man sat til først at rydde sten, krat og træer væk. Hvordan skulle man være i stand til samtidig at rejse sig en ny gård på 50 fag, når også hoveriet skulle passes. Det var nok bedst at lade alt blive ved det gamle kendte.

Det bliver dommeren i Ballerup, som 29. juni 1776 skal holde åstedsforsamling i byen for at få gang i sagerne. Bagefter skriver han til amtmanden:

Ved den ..... i Gandløse holdte forsamling om bemeldte bys bønders udskiftelse af fællesskabet med hinanden indbyrdes, erfares vel, at ingen mindelig forening dertil hos bønderne var at obtainere, såsom ingen iblandt dem ville erklære sig villig. - Men i betragtning af byens beliggenhed og dens markers situations beskaffenhed, kan vi ej andet skønne end at en sådan udskiftelse ville blive til byens opkomst i tiden, da den største del af beboerne derudi er for nærværende tid meget foramede, hvilket formenes at forårsages af den vidtløftige bedrift, som jordenes langfraliggenhed forvolder, at samme desårsag ikke tilbørligt kan blive godsket og behandlet, og da byen består af 17 hele og 7 halve gårde, hvoraf 1 hel og 3 halve gårde er lagt under

Frederiksborg distrikt og dens marker strækker sig især på den nordlige og østlige side meget langt fra byen, synes det højligt fornødent at i ringeste 6 å 7 gårde må på bemeldte længst fraliggende parter udflyttes; i blandt hvilke udflyttede vi holde for rimeligst, at de fire Frederiksborg distrikt tilhørende bønder kunne være beregnet, og henflyttes i den nordre kant, hvor byens marker ellers grænser til Frederiksborg amt. Og synes det da billigt, at de bønder, som beholdt de nært om byen beliggende bedst opgødskede jorde, burde gødske nogle tønner land årligt i de 2 å 3 første år for de udflyttede, som fik de slette jorder. Hvad bygninghjælp af tømmermaterialer de udflyttede kunne behøve kan ej for nærværende tid determineres, førend det først blev udgjort hvilke gårde der skulle udflyttes, at man haver erfaret hvorledes tømmeret udi samme befandtes. Men foruden nogen hjælp af tømmermaterialer kunne de udflyttede behøve hver mellem 50 og 100 rigsdaler efter omstændighederne og nogle års frihed. - Når nu efter foranførte omstændigheder befandtes for godt at byen skal separeres så førend noget med dens deling kan foretages, er det fornødent at landmåler bliver beskikket til at opmåle byens jorder og derover forfatte beregning og situationskort og da Gandløse by ellers tilhører et stort vidløftigt overdrev, Gandløse Oren kaldet, hvorpå mest overalt er skov, holder vi for, at bemeldte Ore ved byens deling også burde opmåles og separeres til nogle mindre dele, så at 2 å 6 bønder kunne få deres del sammen.

Men en beslutning skal træffes, og en måned efter skriver rentekammeret til amtmændene i Københavns amt og i Frederiksborg amt:

Da man ..... erfarer, at beboerne i Gandløse by, der dels henhører under Københavns og dels under Frederiksborg amt, ved den holdte åstedsforretning ikke har været at formå til at få deres jorder udskiftede af fællesskabet, så bliver det med denne bys udskiftning så længe indtil vedkommende selv sådant måtte forlange, mens da bymændene, siden fællesskabets ophævelse ville blive hele byen til nytte, ikke kan anses at modsætte sig samme uden alene blot af genstridighed, så bør de i behøvende tilfælde heller ikke gøre sig mindste håb om nogen ekstra refusion eller understøttelse så længe de selv modsætter sig deres egen velfærd, da intet uden fællesskabets ophævelse at hver kan fa sin lod tildelt er i stand til at ophjælpe denne forfaldne by, hvilket hr. kammerherren ville behage vedkommende beboere ....til efterretning at bekendtgøre.

Der trues altså med, at ganløsebønderne ikke vil kunne få de sædvanlige skattnedsættelser og tilskud, hvis man ikke lader sig udskifte. Men i begyndelsen hjælper truslerne ikke.

Den første udflytter, Søren Schytte fra Gladsakse

Først et par år senere (maj 1778), da en tilflytter, Søren Hansen Schytte, kommer til Ganløse og køber en ubeboet gård, kommer der gang i sagerne. Han kommer helt fra Gladsakse, hvor han har deltaget i en udflytning. Her har han overladt sin nyudflyttede gård til sin svigersøn og er på udkig efter ny muligheder et nyt sted. Han kender systemet og køber en forfalden gård i Ganløse, som han snart beder om at fa udskiftet af landsbyfællesskabet. Han beder om at få et lod jord anvist mellem Ore led og Hestevangs Mølle (Hestetrang) og ned mod Bastrup Sø (et stykke nærmere skoven end den nuværende Oregård, - den med de tørrede evighedsblomster).

Ønsket bliver efterkommet, men han opdager for sent, at jorden er sandet og langt fra så god som i Gladsakse. Muligvis er det noget af det ringeste jord, han har bedt om, men de snu naboer har naturligvis ikke fortalt noget. Arbejdet med at opbygge en gård på stedet viser sig også både mere bekosteligt og mere tidskrævende, end han havde regnet med - trods velvilje fra myndighederne, idet han får tilstået skatteudsættelse og kontant hjælp. Derudover får han en del kontroverser med skovvæsenet, som frygter krybskytteri (måske har efternavnet givet anledning) og tyveri af tømmer og brænde. Skovvæsenet forlanger nemlig at gården flyttes "af hensyn til vildt- og skovtyveri". Af disse grunde kan han følges gennem de mange ansøgninger om forskellige former for hjælpeforanstaltninger.

Fra maj til september får han bygget sig både et stuehus og et udhus og skovvæsenet får ikke medhold i kravet om flytning af gården.

Til gengæld kommer der 1779 klage fra de Ganløse Bymænd. Søren Schytte har set sit snit til at pløje en del af Ganløsernes fælles overdrev ved Nyvang, som ikke var udlagt til ham.

Imidlertid dør Søren Schytte kort tid efter. 1782 er det hans svigersøn, Jacob Mortensen, som formodentlig har solgt gården i Gladsakse og overtaget denne, den nyeste gård. - Nu er det ham, som indsender anmodninger om skattnedsættelser og kontanthjælp.

Og sagen med skovvæsenet er ikke afsluttet. En gang vandt bonden over skovvæsenet, denne gang tager væsenet revanche. Jacob Mortensen får ordre til at flytte sin gård længere væk fra Ganløse Ore, og han må flytte og opbygger igen gården som Oregården.

I 1787 sidder hans enke på aftægt hos svigersønnen på Oregården.

Den anden udflytter, unge Hans Jensen

Men så snart "den ny" havde taget hul på problemet, dukkede en driftig ganløsebonde op og tilbød at flytte ud på noget af den gode jord ved Almagle (Almager). Også han fik tilladelse, og hans gård i byen har åbenbart været af så god en kvalitet, at det for ham kunne betale sig at nedrive den og genopbygge den 1500 meter uden for byen. Man må i denne forbindelse være klar over, at den tids bindingsværk var samlet på en måde, så det let kunne skilles og samles igen (en slags byggesæt), og at fjernelse af lerklining og nyfletning og klining i tavlerne mellem bindingsværkskelettet var en rimelig enkel proces. Installationer med rør, kloak og el var jo ikke noget problem dengang. Men omkostninger var der naturligvis - både arbejdsomt og økonomisk.

De næste udflyttere, tre stakkels frederiksborgbønder

Da der nu var gået hul på bylden fik en særlig omstændighed nu betydning for 3 stakkels bønder i Ganløse by. Selve byen hørte til Københavns Amt, idet de fleste gårde var gammelt krongods, som hørte under Københavns slot. Men for 3 gårde (egentlig 1 helgård og 3 halvgårde) gjaldt det, at de på et tidspunkt havde hørt under Edelgave, som dengang hørte til Smørum Herred under Frederiksborg Amt. Derfor hørte disse gårde stadig administrativt under dette amt. Mens de 17 bønder måtte betale landgilde og gøre hoveri i København, skulle disse tre betale og arbejde i Frederiksborg. Dette fik først afgørende betydning, da kongen besluttede at give sine bønder ejendomsret til deres gårde mod at de ydede en fast betaling i stedet for

fæsteafgift. Og egentlig var det meningen at de helt skulle fritages for hoveri mod en vis afgift.

I 1766 - på Christian d. 7.s salvelsesdag - kom forordningen om selveje, som dog til en begyndelse kun skulle omfatte kongens fæstegårde i Københavns Amt. Den kom altså ikke til at gælde de 3 bønder under Frederiksborg amt. De blev således ikke selvejere, men var stadig fæstebønder, hvilket stillede dem ringere, da forordningen om udskiftningen kom 10 år senere (1776).

Selvejerbønderne kunne man ikke tvinge til at flytte, man kunne kun fratage dem forskellige former for hjælp og understøttelse. Men frederiksborgbønderne var fæstebønder, og logikken var klar. De burde flyttes tæt på grænsen til Frederiksborg Amt. Altså op på de sandede og ufrugtbare jorde mod nord, - op til Bastrup Sø. Man kaldte disse jorde for ”brandladne”, dvs. at i tørre somre ville kornet visne bort, så udsæden gik tabt.

Først prøvede bønderne at give henholdende svar, når de blev spurgt hvilken hjælp til flytningen, de behøvede. De trak tiden, de klagede.

Men trods al modstand, blev de flyttet derud i efteråret 1779 - med tvang. Som en kongelig gunstbevisning gav man dog de tre bønder lov til at beholde deres gamle gårdsplads i landsbyen.

Tvangsflytningen

De skulle nu til at opbygge 3 gårde på den nuværende Orevej helt ude ved Egede, altså Egelund(Base), Undinegård(Undine) og en gård øst derfor (Rastad mellem Undine- og Egemosegård), som aldrig blev helt færdig.

Her på den østligste gård var det Peder Mogensen, som skulle bygge. Han var ikke nogen ung mand. Allerede for 15 år siden (1763) havde han som tyveårig overtaget en forfalden fæstegård i landsbyen efter sin svoger og søster og slidt med at sætte den i stand. Nu skulle han begynde forfra. Grave brønd, rejse en gård og opdyrke jord.

Hans lidelsesfæller var Ole Larsen (Undinegård) og Jens Willumsen (Egelund)

Vi kan følge de tre fæstebønders genvordigheder gennem mange ansøgninger, klageskrivelser og indberetninger.

Først forsøgte de at holde sammen i et fællesskab som i landsbyen. De beder om at måtte bruge deres gamle opdyrkede jordlod, Tyresletten i Ganløse Eget. Egentlig var de blevet lovet den i erstatning for den jord de afgav i landsbyen, men senere var skovlinjen blevet ændret, således at Tyresletten nu lå inde i skoven. Svaret er, at de får lov til at dyrke den, hvis de vil sørge for gratis at pløje den, når skovvæsnet ønsker den tilbage. – Det var jo ikke den slags ekstraarbejde de tre bønder ønskede, så de afslog.

Senere beder den østligste (Peder Mogensen) om at Christoffersen, som han har antaget til tømmermand må blive fritaget for eksercits som landsoldat.

Så får Peder Mogensen bud om, at hans svoger, som han har ladet få lov til at bo på aftægt på hans gamle gård i Ganløse nu forsøger at overtage ejendomsretten til den.

Fællesskabet ophører

Hidtil har de 3 gårde på Mørket arbejdet sammen om alting. Da beder pludselig i 1780 den vestligste af dem, Jens Willumsen (Egelund), om tilladelse til at få sin jord

udskiftet fra de andre. Det var der god mening i, for han havde lagt sin gård ud for det bedste jord, så det ville naturligt tilfalde ham.

Så selvom der blev målt og regnet for at fordele jorden rimeligt var der ikke tilfredshed. Især Peder Mogensen mod øst var meget utilfreds. Han klagede og bad om at delingen måtte gå om. Han fik til sidst støtte af sin nabo Ole Larsen.

Men før dette skete blev nøden meget slem. Peder Mogensen skaffede sig lidt penge ved at sælge noget af sin gamle gård i Ganløse.

Endelig i 1782 kom Landinspektør Ehlers på syn og en måned efter var der åstedsforretning med regimentskriveren, amtmandens fuldmægtig, Holtzførsteren og landinspektøren.

Peder Mogensen fik medhold i, at han var blevet forfordelt, men de indrømmelser han fik var så små, at det ikke kunne ændre hans situation.

Det ser ud til at han herefter frasagde sig sin gård og forlod den. Måske tog han en tid ophold i sit gamle hus i Ganløse, men tre år efter i 1785 solgte han dette og næste år døde han af forrådnelsessyge (koldbrand), 43 år gammel.

Folketællingslisten fra 1787 nævner Bodil, enke efter Peder Mogensen, 45 år gammel og hendes 2 små børn, Knud på 8 og Rasmus på 6 år. Hun benævnes husmandsenke med lident jordbrug.

Isak Sørensen

Hvor Peder Mogensen havde måttet give op, måtte nu en anden tage fat. Det var Isak Sørensen. - Han var 46 år gammel og ugift -muligvis en hjemvendt soldat, som endelig var blevet fri og som en afskedsgave fået denne gård i fæste, så han endelig kunne gifte sig.

1787 optegnes han i folketællingslisten som bonde med en kone på 34 år og en lille datter på 3 år.

Men forsøget så atter en gang ud til at mislykkes.

På et tidspunkt forsøgte han at sælge sin jord til husmændene i Ganløse, men da ganløserne prøvede at få handelen godkendt, fik de afslag. Isak Sørensen kunne naturligvis ikke sælge jord, som han ikke ejede.

Så gik der den 24. februar 1793 en hård storm over landet. 3 fag af Isak Sørensens gård blæste ned. Han søgte ligesom mange andre om hjælp - flere andre fik - Isak Sørensen fik ingen hjælp.

Halvanden måned efter blev han sat ud af sin gård på grund af skatterestancer. Han var da 57 år gammel og havde kone to små børn. Vi ved ikke mere om ham.

Jens Rasmussen

Hvem skulle nu have kongens gård? - Mange unge mænd var interesserede i at få en fæstegård, som i løbet af få år kunne overgå til selveje. Det var nu Napoleonskrigenes tid, og det var opgangstider for landbruget på grund af stigende priser på landbrugsprodukter.

Allerede maj samme år (1793) kom en ung, nygift energisk mand til gården, Jens Rasmussen. Han havde penge og en rig familie, og udsigten til om få år at få gården som ejendom kunne få ham til at tage fat.

Men han ville væk fra elendigheden ved Bastrup sø. Han undersøgte sine jorder og fandt et smukt sted til sin ejendom ved en lille egeskov, et lille vandhul og en sandbanke ved siden af en gammel kæmpehøj. Her byggede han en stor gård med 3 udlænger og senere føjedes den fjerde til. Mere end 30 meter på hver led og med porte mod øst og vest.

Endelig selvejere

4. januar 1799 nærmede sig tidspunktet, hvor kongen ville uddele selvejerskøder. Jens Rasmussen, Jens Willumsen og Ole Larsen var kaldt op til selveste amtmanden i Slotsherrens hus på Frederiksborg slot for at underskrive aftalen. Og den 28. januar 1800 modtog de skøderne.

Nu skulle gårdene have navne!

Navnene Base, Undine og Rastad

Normalt opkaldes danske gårde jo efter navnet på den bakke (Råhøjgård, Fluebjerggård, Brunhøjgård, Bastbjerggård, Engbjerg, Højgård, Ganehøj), den mark (Vestagergård, Almagergård, Engagergård, Bundsagergård, Dyrehavegård, Hestehavegård, Birkedal, Egedal, Egelund,) den sø el. lignende (Søgård, Søtoftgård, Svinemosegård, Rønnemosegård, Kildemosegård, Egemosegård, Nældesødal) som ligger i nærheden, eller den kan få navn efter en person (Kristianslyst, Thorkildgård, Liselund, Assergård). - Den store opfindsomhed har ikke været almindelig, men disse tre gårde fik besynderlige navne.

Rastad, Udine og Base.

I dag er Udine blevet til Undinegård og Basel er blevet til Egelund.

Fru Rastad har naturligvis også undersøgt navnene:

Hun har læst Berlingske tidende, som dengang kom to gange om ugen, og fundet ud af at der i 1798 er meddelelser fra Basel 28 gange og fra Rastatt 71 gange.

Det er jo navne på byer i Mellemeuropa og Sydeuropa. Nogen forbindelse med noget i Ganløse har de slet ikke, men det var måske noget, der lå i tiden. Det er navne, som kort før 1800 har været velkendte og ofte hørte. I forbindelse med Napoleonskrigen finder vi nemlig netop disse tre navne. Under fredsslutningen i 1797 boede Napoleon i byen Udine i Norditalien. 1798 går Basel ind i den helvetiske republik, og fredskongressen i Rastatt fandt sted i årene 1797-99.

Hele Ganløse udskiftes

Imidlertid kom der nu rigtigt gang i de Ganløse bymænd. De kunne se, at Søren Schytte havde taget noget af den dårligste jord på overdrevet og da det blev kendt, at de 3 frederiksborgske fæstebønder skulle forvises ud på byens allerdårligste jord ved Bastrup sø, så var det den bedste jord, der blev tilbage. Så kunne man lige så godt fordele den resterende jord - og hvad bedre var, man behøvede ikke at flytte fra gården i byen. På den måde kunne man bytte dårlig overdrevs jord for lutter velopdyrket jord.. - Desuden skulle alle de gode strimler, som havde hørt til de udflyttede gårde jo også dyrkes. Hvem skulle gøre det? Der var kommet kludder i systemet.

I august 1778 gav ganløsebønderne amtmanden besked om, at de nu var villige til at lade jordene opmåle og udskifte. Amtmanden tog godt imod deres ansøgning, men

der kom til at gå et år, før man gennemførte den lovformelige taxationsforretning i Ganløse.

Foruden Almager flyttedes Søtofte ud på sine marker og mod nord blev halvdelen af dobbeltgården, Jagtgården, udflyttet, således at Kristianslyst opstod.

Galgebakken

Den store bakke på nordsiden af Kirkesø ved Knardrupgård har navnet Galgebakken. - Og det er der realitet i.

Her lå nemlig Ølstykke herreds tinghus, og her blev hver tirsdag holdt ting. Så kom herredsfogeden, herredsskriveren, tingsvidnerne og 8 tingmænd - eller stökkemænd, som de kaldtes fordi de bjælker, de sad på blev kaldt stökkene.

Under Karl-Gustafkrigene (1657-60) blev tinghuset ødelagt, men der byggedes et nyt i 1662 på toppen af bakken. Imidlertid blæste taget af, og huset blev ødelagt, så der måtte opføres et tredje tinghus. Det ny skulle:

ligge neden under bakken udi Søen, vesten for det, som står, så det kan stå i læ for Guds vejrlig. Her skal være skorsten og vinduer med glas, så blækket ikke skal fryse om vinteren ej heller rettens betjenter.

Det ny rettersted var anslået til at koste 11 slettedaler.

Tinghuset stod dog kun 9 år. Det blev nedlagt i 1683, da Ølstykke-Smørum og Sokkelund herredsting blev lagt under det nyoprettede Ballerup Birketing.

VANDMØLLER

Damvad

I middelalderen må vi regne med at der har ligget en mølle ved Damvad å. Sikkert hvor senere Andelsmejeriet blev anlagt.

Hestetang

Imidlertid har møllerne ved Mølleåen haft større trækraft og er derfor blevet brugt af Ganløsebefolkningen.

Fra 1677 var den øvre Hestetangmølle ejet af Terkel Jensen, som har givet navn til Terkelskoven, som han genplantede efter de svenske troppers ødelæggelse. Som ung viste han stort initiativ og energi, men det gik ham temmelig ilde. På et tidspunkt blev han anklaget for at sælge mere bøgetræ fra sin skov, end det var tilladt. Han blev truet med fængsel og sad der måske også en kort tid, men det endte med at han fik en bøde på 500 rigsdaler, som han ikke kunne betale.

Til sidst måtte han afhænde møllen, men fik dog lov til at blive siddende som fæster. Stadigvæk var hans økonomi dog ringe, så til sidst blev hans ejendele solgt på tvangsauktion og han måtte sammen med sin hustru ”forlade stedet uden at få mere med sig end nogle slette pjalter til en seng at ligge på og tvende trøjer at skule sig udi”. Et årstid efter, i 1725 døde han som en meget gammel mand. Man sagde at han blev 100 år.

Ingen var herefter interesserede i at overtage møllen bortset fra hans svigersøn, Jacob Nielsen, der betingede sig 2 års skattefrihed og at skoven med kalksten fulgte med.

I 1736 havde han en strid med sin nabo i den nedre Hestetangsmølle om vandstanden i mølledammen.

Kalkgravningen

Gennem århundreder har man i bakkerne omkring Ganløse og Uggerløse opgravet kalk. Herom vidner bl.a. marknavnet ”Limgravs ås” nær Nyvang, ligesom man i 1810 fandt rester af gamle kalkovne, da forstvæsnet for alvor påbegyndte kalkgravningen i Terkeslskoven lige nord for Mølleåen.

Dette var egentlig påbegyndt i 1759, da der med kongeligt privilegium blev oprettet et salpeterværk i Frederiksborg. Kalken til opførelse af værkets bygninger blev opgravet i Terkelskov.

Værkets ejer anlagde et kalkbrændingsværk på kirkejorden i Lynge og indgik kontrakt med fæsteren af nedre Hestetangs Mølle om eneret til at grave kalk i Terkelskov.

I 1794 havde møllejeren imidlertid været så letsindig også at give en hørkræmmer, der drev teglværk i Gadevang, ret til kalkgravning i området. Dette gav naturligvis anledning til et juridisk tovtrækkeri med mange gensidige beskyldninger.

I øvrigt var kalkgravningen og -brændingen i fuld gang i omkring 100 år indtil det omkring 1870 ophørte.

Kilder

Inger Margrethe Rastad:

Kongelig Fæstebonde i Ganløse 1973

Arbejdsudvalget for Naturparken i Nordsjælland:

Naturparken mellem Farum og Slangerup 1965

H. Thueslev:

Kalkgravningen i Terkelskoven Hestetangsmølleme

Benitto Scocozza:

1600-1700 - bind 8 af Gyldendal og Politikens Danmarks historie
1989

Ole Feldbæk:

1700-1800 - bind 9 af Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie
1990

Erik Kjersgaard:

Nye store Danmarkshistorie bind 8 (1989) og 9 (1990)

Dansk historisk fællesforening:

Danmark historisk billedbog bind 2(1969) og 3 (1971)

Palle Lauring:

Krig, comedier og envoldspragt 1979

Alex Wittendorff:

Alvej og kongevej

Axel Steensberg:

Den danske landsby gennem 600 år 1973

Fridlev Skrubbeltrang:

Husmand og inderste 1940 (1974)

Sigv. Ellkier-Pedersen:

Bogen om rytterskoletavlerne 1971